

Міністерство науки та освіти України
Національний Університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему: **«СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ПРАВА РУСІ»**
"PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF RUS' LAW"

Виконав: студент 2-го року навчання,
Спеціальності
081 Право

Федун Михайло Васильович

Керівник: Заєць А.П.
доктор юридичних наук, професор

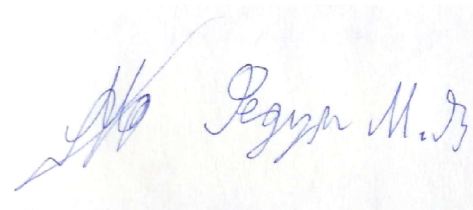
Рецензент _____

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ - 2021

**Декларація
академічної доброчесності
студента НаУКМА**

Я Федун Михайло Васильович,
студент 2 року навчання факультету Кравміччі науки
спеціальність Гурьово,
адреса електронної пошти m.v.fedun@gmail.com

- підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему
« Світоглядні основи права Русі »

відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

10.05.2021р
Дата

Підпис

Федун М. В.
Прізвище, ініціали

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 Світогляд давніх слов'ян у дохристиянський період і його вплив на древнє право	
1.1. Особливості світогляду слов'ян у дохристиянський період.....	7
1.2. Вплив світогляду древніх слов'ян на древнє слов'янське право.....	14
1.3. Степовий та скандинавський вплив на світогляд слов'ян і його відображення у праві.....	18
РОЗДІЛ 2 Цивілізаційний розвиток і вплив християнства на світогляд слов'ян у період Русі.	
2.1. Проникнення християнства, та християнського світогляду на територію Русі. Церква як інститут поширення світоглядних ідей.....	24
2.2. Відображення світогляду слов'ян у літературних пам'ятках Русі	31
РОЗДІЛ 3 Відображення світогляду слов'ян у правових джерелах Русі	
3.1. Уявлення про людину як суб'єкта правових відносин в літературних пам'ятках Русі	42
3.2. Уявлення про правителя та його роль у правотворенні в літературних пам'ятках Русі.....	51
3.3. Відображення світогляду слов'ян у в правових нормах «Руської Правди».....	61
3.4. Відображення світогляду слов'ян в нормах Церковного права.....	70
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Значення поняття «світогляд» можна розкрити, визначивши його як комплекс існуючих вірувань, переконань та принципів, якими керується окремий індивід, або які є характерними для певної групи людей. Явище світогляду нерозривно пов'язане з іншим, не менш складним і багатогранним явищем – правом. І світогляд і право насамперед існують в свідомості індивіда та виражаються у відносинах між людьми. Ці два явища існують і розвиваються паралельно одне з одним а також, що особливо важливо, знаходяться в постійній взаємодії. Світогляд впливає на формування права, а закріплені правові норми зі свого боку впливають на світогляд.

Світоглядні позиції українського народу формувались протягом тривалого періоду в ході нашого історичного розвитку, а відбитки багатьох історичних подій, залишаються в нашій ментальності і по теперішній час.

Однією з найбільш визначальних сторінок в історії України є період Русі. Саме розвиток державності з центром у Києві та хрещення Русі князем Володимиром у 988 році визначили подальшу долю регіону. В цей період, разом з першими кодифікаціями, починає формуватися українська правова традиція. В її основу були покладена як багата традиція звичаєвого права, яка існувала в той час на території Русі, так і окремі запозичення з інших правових систем, зокрема з Візантії.

Для того, щоб краще зрозуміти тенденції розвитку різних правових інститутів в історичному контексті, необхідно дослідити світоглядні позиції притаманні суспільству у відповідний період часу. Адже саме під їхнім впливом були сформовані відповідні правові норми, які врегульовували правовідносини в певний історичний період.

Тож для правильного розуміння світоглядних основ права Русі, необхідно дослідити світогляд давніх слов'ян у дохристиянський період, адже ці світоглядні уявлення давніх слов'ян безпосередньо впливали на норми

звичаєвого права, що пізніше відобразилось в нормах права Русі, а отже, - на формування української правової традиції.

Класифікуючи світогляд за носієм, вчені виділяють, зокрема індивідуальний, колективний, груповий та національний, регіональний світогляди. В цьому дослідженні доречно виділити регіональний світогляд, при дослідженні світоглядних основ права давніх слов'ян у дохристиянський період. При дослідженні Періоду Русі, досліджуватись буде колективний світогляд певних груп, наприклад чернецтва, або індивідуальний світогляд окремих осіб, в першу чергу князів чий світогляд як правителів безпосередньо впливав на законодавство та правозастосування, та окремих авторів, чії твори впливали світогляд вищих прошарків населення.

Необхідно також з'ясувати, які світоглядні позиції базувались на основі релігійних дохристиянських вірувань, дослідити який вплив на світогляд справили сусідні народи, які ідеї та концепції були принесені ззовні внаслідок культурного обміну, а які можна вважати автохтонними.

Досліджуючи світоглядні основи права, необхідно звернути увагу на поняття що, тісно асоціюються з правом, зокрема на уявлення про справедливість, порядок, правду, та закон. Також необхідно дослідити уявлення про людину, та яке місце у світі їй відводив певний світогляд. Уявлення про цінність людського життя, що відображалась у системі покарань. Дослідити уявлення про свободу особистості через аналіз статусу залежних станів, а також уявлення про можливість людини самостійно приймати рішення та відповідати за свої вчинки.

Можна виділити декілька етапів формування світогляду на Русі. Перший є відносно автохтонним: цей етап характеризується домінуванням родової общини та язичницькою релігією. Другий етап пов'язаний з активним розвитком руської державності. В цей період на території Русі з'являється християнство і, відповідно, відбувається знайомство жителів Русі з доробками християнських та античних авторів, зародження філософської думки, у зв'язку з чим світогляд активно трансформується, розвивається право.

Світогляд слов'ян у додержавний період досліджували такі науковці як М.М. Козлов, С.І. Лавриненко, М.В. Попович, Б. Рибаків. Свій внесок у дослідження правових і культурних інститутів та світогляду на Русі зробили М.М. Бердй, О.Б. Киричок, Т. Окольніча, Ю. Цветкова, І.К. Шумський, О.І. Лотоцький, О.М. Головка. В.А. Греченко. Філософську культуру Русі досліджував В.С. Горський, О.Б. Киричок, Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій. Однак тема власне світоглядних основ права залишається недослідженою.

Дослідницьким питанням цієї роботи є: «Які елементи світогляду лягли в основу формування права на Русі?».

Об'єктом дослідження виступають світоглядні уявлення та суспільні відносини, що існували на території Русі.

Предметом дослідження є особливості світогляду східних слов'ян на території Русі, що відображені у нормах звичаєвого та кодифікованого права, та літературі Русі

Мета роботи полягає в дослідженні особливостей світогляду східних слов'ян на території Русі, що вплинули на формування та розвиток права на цій території.

Відповідно до поставленої мети, в даній роботі вирішуються наступні завдання:

- дослідити світогляд слов'ян на території Русі, що існував у дохристиянський період;
- проаналізувати вплив сусідніх народів на світогляд стародавніх слов'ян;
- дослідити світогляд основи права, що склалися на Русі після активної розбудови державності та прийняття християнства.
- дослідити вплив християнства, церкви та чернецтва, на трансформацію світогляду на Русі.
- проаналізувати відображення світогляду в літературі Русі.
- проаналізувати уявлення про людину

При написанні даної роботи використовувалась новітня *методологія дослідження*. Для досягнення поставленої мети, з урахуванням особливостей об'єкта і предмета дослідження, був використаний сучасний філософський світогляд на основі єдності та взаємозв'язку онтології, гносеології, праксеології, антропології, логіки та моралі – як ядра методології правознавства, а також такі загальнонаукові методи:

1) діалектичний метод (використовувався при дослідженні протилежностей в існуючих поглядах науковців на уявлення стародавніх слов'ян);

2) порівняльно - історичний метод (використовувався для дослідження процесу трансформації світогляду на території Русі, пов'язаного з розвитком державності, контактів з сусідніми етнічними групами, а також зміною релігії);

3) метод інтерпретацій (застосовувався при тлумаченні тих чи інших уявлень та їхнього впливу на формування та розвиток права);

4) аксіологічний метод (використовується при визначенні цінностей, що домінували у світогляді стародавніх слов'ян);

5) антропологічний підхід (при визначенні місця людини у світогляді давніх слов'ян);

6) герменевтичний метод (при тлумаченні впливу світоглядних позицій на формування права).

РОЗДІЛ 1

СВІТОГЛЯД ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У ДОХРИСТИЯНСЬКИЙ ПЕРІОД І ЙОГО ВПЛИВ НА ДРЕВНЄ ПРАВО

1.1. Особливості світогляду слов'ян у дохристиянський період.

Дохристиянський період доволі скупою на джерела. Ми, на жаль, не маємо письмових джерел, складених у язичницький період на території Русі, які б детально описували життя, звичаї чи світогляд давніх слов'ян. Окремі свідчення містяться у роботах візантійських авторів. Так в «Стратегіконі», військовому трактаті, авторство якого приписують імператору Маврикію, пише про антів і склавинів, що вони відрізняються «своєю любов'ю до волі, і ніяким чином не можна їх схилити до рабства або покори в своїй країні»¹, а також підступні та не тримають слова відносно договорів². Однак такі загальні та відривчасті свідчення не можуть слугувати джерелом для ґрунтовного дослідження. Більше інформації можна підкреслити з джерел більш пізнього християнського періоду, адже народні звичаї продовжували існувати протягом століть після прийняття християнства. Дослідження світогляду також має зачепити питання соціальної структури суспільства давніх слов'ян, його головних ланок, в рамках яких формувалась свідомість особистості.

Отже, для розуміння світогляду давніх слов'ян можна звернутись до свідчень про релігійну складову їхнього життя, адже у архаїчному суспільстві світогляд формувався не на основі окремо виділених правових чи релігійних доктрин, а у певному синтетичному комплексі, де реальне тісно перепліталось з надреальним. На мою думку, не можна говорити про розділення норм релігійних та побутових, оскільки для архаїчної свідомості принесення жертви, наприклад,

¹ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.. С.14

² Там само. С.15

при закладенні будинку, такий самий обмін, як і договір міні з сусідом, лише суб'єктом в даному випадку виступає надприродне.

Язичницький світогляд не мав єдиної кодифікованої структури, адже відсутній був централізований апарат або культ, що міг би створити певні канони світосприйняття. Козлов, характеризуючи язичницький світогляд, відмічає, що він «складався з декількох різних за часом виникнення й суспільному базису моделей, що змінювалися із часом і перепліталися між собою. Під впливом суспільно-економічних і політичних процесів, що відбуваються в східнослов'янському суспільстві змінювалися й світоглядні моделі сприйняття дійсності»³

Інші ж дослідники вважають, слов'янське язичництво було доволі структурованим світоглядом: «Слов'янське язичництво, на тлі якого зароджувалося й українське сонцепоклонництво, – це досить струнка система поглядів, що пронизувала життя традиційного давньоукраїнського суспільства, яка вирішувала світоглядні питання, що виникали, визначала колективні пріоритети і ціннісні та діяльнісні установки поведінки людей.»⁴

Враховуючи динамізм вірувань та відсутність детальних письмових джерел, при дослідженні світогляду доводиться розглядати не окремі доктрини-вчення, як це можна зробити, досліджуючи цивілізації з багатим спадком джерел, а узагальнення науковців про світогляд у язичницький період без чіткої періодизації чи класифікації. Світогляд стародавніх слов'ян формувався не на основі однієї релігійної системи, а на поєднанні анімістичних вірувань в існування душі та духів, а також уявлень про усі елементи оточуючого їх світу як живі, персоніфікацію окремих об'єктів та політеїстичному язичництві.

Важливу роль у світогляді давніх слов'ян відігравали такі природні сили, як вогонь, грім, вода. З кожним з цих явищ пов'язувались певні ритуали. Так, з вогнем вчиняли такі ритуальні дії, як: спалення їжі у домашній печі,

³ Козлов.М. М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. / М. Козлов // Мандрівець. - 2012. - № 4. - С.1

⁴ Рафальський, О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П. Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: Монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. с.161

жертвопринесення домашньому вогнищу, обкурювання димом. Вода також надіялась чудодійними властивостями. Поширеним був міф, що розділяв воду на «живу воду» та «мертву воду». Цим субстанціям приписувались різноманітні надприродні властивості, цінувалась заговорена вода, тобто така, над якою були вчинені певні ритуальні дії.

Слов'яни також вірили у існування різноманітних духів та демонів, що жили поряд з людьми. До демонів можна віднести різноманітних мавок, домових, свідчення про яких збереглися у фольклорі. Духами ж вважали душі померлих, що не змогли знайти спокій через порушення певних табу у земному житті або через порушення ритуалу переходу у загробний світ. Потойбічний світ існував відповідно до уявлень слов'ян, існував паралельно справжньому, а тому знаходився з ним у постійній взаємодії. Козлов, характеризуючи потойбічний світ, вказує, що на нього «дзеркально розповсюджувалися реалії земного життя, інакше кажучи, у свідомості наших предків це був світ навпаки – антисвіт.»⁵ Слов'янам було притаманно персоніфікувати усі оточуючі їх об'єкти дикої природи, як наприклад, річки, озера, дерева. С.І. Лавриненко відмічає, що: «На них переносились людські якості, їм приписувались людські почуття, навіть людська подоба.»⁶

Щодо соціальної структури варто відмітити декілька ланок, в межах якої відбувалась становлення окремої особистості, в першу чергу, - це родина, рід та плем'я.

Про патріархальну родину у давніх слов'ян писав ще Грушевський: «в часах праслов'янських бачимо вже патріархальну родину та патріархальні відносини родові відносини»⁷ щоправда, як відмічав автор, така суспільна структура існувала ще до розділу індоєвропейців. Тож говорити про патріархальність як про особливість саме слов'ян ми звісно не можемо.

⁵ Козлов М.М. Структура та образ антисвіту в язичницькій уяві східних слов'ян / М. Козлов // Українське релігієзнавство. — 2002. — № 21. С.44

⁶ Лавриненко С. І. Міфологічна система східних слов'ян та її трансформація. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. № 37. С.16

⁷ М. Грушевський. Історія України-Руси. Том I — Нью Йорк — Видавниче товариство «Книгоспілка» — 1954. С.342

Рід займав виключне місце у світогляді слов'ян як з практичного боку, так і у сакральному плані. В практичному плані, у родовому суспільстві людина могла існувати тільки у рамках певної спільноти, опинившись поза такою спільнотою, особа залишалась беззахисною перед дикою природою та іншими людьми. М.М. Козлов, досліджуючи дане питання, доходить до висновку, що «людина в ранньослов'янському суспільстві могла відчувати себе особистістю лише всередині своєї родової громади. Вигнанці зі свого роду у свідомості наших предків переставали існувати, поки їх не приймали в інший рід.»⁸ Всередині родової общини особа від своїх предків формувала світоглядну картину світу. Структурно рід складався з декількох сімей, пов'язаних певними родовими зв'язками, на чолі роду стояв старійшина.

Важливу роль в роді відігравали старійшини. Роль старійшин не обмежувалась світською владою, Козлов, аналізуючи свідчення про західних слов'ян, вважає «є що всі підстави припускати, що спочатку старійшини були верховними жрецькими у своїх володіннях»⁹. Рід не обмежувався лише живими членами родини, в рамках уявлень культу предків, померлі родичі залишались разом з родом та продовжували захищати його і допомагати його окремим членам.

З часом родову общину слов'ян змінює більш чисельна територіальна община, основу якої становили споріднені роди. Дослідники відмічають, що саме на етапі територіальної общини змінюється характер соціальної організації общини, що перестає бути ізольованими.

М.В. Попович відмічає наявність дихотомії між «свої» як «хорошим», та «чужим» як «ворожим». Автор зазначає, що лише «свій», тобто людина, яка належить до суспільства через народження чи процес ініціації, набуває повноти прав у цьому суспільстві, в той час як чужинець сприймається як завідома

⁸ Козлов М.М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. Мандрівець. 2012. № 4. С.4

⁹ Козлов. М. М. Архаїчні уявлення давніх слов'ян про місце, роль і головні етапи існування людини в структурі родового Всесвіту. Українське релігієзнавство. 2008. № 47. С.57

ворожий допоки не пройшов певного ритуалу обміну зобов'язаннями, що створювало особливі відносини гостинності.¹⁰

У світогляді давніх слов'ян уявлення про етнос було тісно пов'язано з мовою носіїв. М.В. Попович також відмічає, що «термін «язик» у слов'ян означав те саме що і «народ» або «етнос».¹¹ На членів родової общини покладалась відповідальність за піклування про дітей та старців, які втратили свої піклувальників¹², а також обов'язок здійснення кровної помсти – вбивства убивці з іншого роду. Наявність кровної помсти виступало відносною гарантією безпеки особи, адже в рамках відносин «свій» - «чужий», згаданих раніше, родова община карала лише за вбивство своїх членів. Досліджуючи свідчення, що містяться у творах візантійських істориків М. М. Бедрій доходить висновку, що «слов'яни жили у народоправстві, що найважливіші питання державного життя вони вирішували на всенародних зібраннях»¹³. Такий суспільний устрій також накладав свій відбиток на світогляд слов'ян, закладаючи певні демократичні начала у суспільстві. На думку дослідника, саме родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержавного суспільства. «До складу общинного суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми»¹⁴

Відображали світогляд слов'ян також такі сакральні заборони на вчинення певних дій як табу, існування таких заборон притаманне будь-якому суспільству. До найважливіших табу у слов'ян відносилась, в першу чергу, заборона на статеві зв'язки між близькими родичами. Серед інших табу можна відмітити вбивство в середні роду, грубе і зневажливе ставлення до старших членів громади, що займали вищий соціальний статус. Порушення таких заборон каралось смертю, а також виключенням з загробного життя громади, шляхом

¹⁰ Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 С.18-19

¹¹ Там само С.35

¹² Бедрій М. М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. №59. С.53

¹³ Там само С.52

¹⁴ Бедрій М. М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян. Наукові записки Таврійського національного університету ім. Вернадського. 2009. Т. 22, №. 1. С.286

поховання, що унеможливило приєднання до інших членів роду у потойбічному світі.

Уявлення про формування світогляду слов'ян не будуть повними без згадки про ритуали слов'ян, важливість ритуалів відображена, зокрема і в слов'янських міфах «деякі види праукраїнських міфів у жанровому контексті були надзвичайно ритуалізованими та жорстко прив'язаними до ритуалів»¹⁵ Зокрема вікові ритуали ініціації, які проходили слов'яни на таких етапах свого життя як народження, дорослішання, одруження народження дітей та смерть особи. Такі ритуали були тісно пов'язані з релігійними уявленнями. Етапи ініціації у давніх слов'ян сприймалася як смерть і друге народження. Навіть у ситуації, коли йшлося про ритуали переходу з дитячого у дорослий вік або шлюб. Такі ритуали відігравали роль маркерів зміни суспільного статусу особи ,які пізніше, з розвитком суспільства, відійшли до сфери протоправа.

Дослідники відмічають, що ці ритуали уявлялись як певне відтворення акту створення світу «Для архаїчної свідомості наших предків міфічної епохи все, що існує, – результат послідовних відтворень прецеденту, першоподії,»¹⁶ Тож можна говорити про те, що в уявленні слов'ян дії людини, а саме ритуали, які пізніше лягли в основу звичаєвого права мали природне походження, а не були вигаданими людьми.

Попович також відмічав характерне сприйняття простору, його поділ на свій-безпечний, та чужий-ворожий. Далекі землі сприймались зокрема і через уявлення про те, що в них перетинаються потойбіч та реальний світ. Такі уявні кордони починались від порогу власного дому до меж встановлених в полях, та природних перепон, таких ,як річки, узлісся¹⁷ Обряди вікової ініціації, що включали в себе уявлення про чужі території, продовжували існували в княжу добу. «Для переходу з однієї соціальної (вікової) групи в іншу, вищу, «необхідно

¹⁵ . Рафальський, О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П. Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: Монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. с.133

¹⁶ Там само с. 133

¹⁷ Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. - с.164

покинути простір, у якому панує упорядкованість, і перейти у сферу неупорядкованого». Таким неупорядкованим простором і виступала «чужа земля, до якої вирушав у військовий похід отрок»¹⁸

Статус жінки в рамках патріархальних відносин був доволі низьким, так Грушевський описує статус жінки, що була викуплена або захоплена для одруження, як статус речі або інвентаря, такі висновки зокрема ґрунтуються на наявності зафіксованого у давніх слов'ян многожонства. Також Грушевський приводив свідчення про звичай вбивати дружину у разі смерті чоловіка.¹⁹ І все ж в рамках патріархальної родини, в залежному становищі знаходились не тільки жінки, продаватись та купуватись могли і чоловіки.

Досліджуючи світогляд та його вплив на право, не можна оминати уявлення про долю та випадок, адже уявлення про особисту відповідальність за свої вчинки, можливість розпоряджатись своєю волею формуються під впливом інших світоглядних уявлень. Попович, порівнюючи давньогрецькі та слов'янські уявлення, виділяє «долю», що виступає як чужа і невіддасна людині сила. На відміну від грецьких уявлень про долю, для слов'ян доля виступає як те, що все ж можна змінити, наприклад, домовившись з богами через принесення жертви²⁰ Про це ж пише і Грушевський, відзначаючи, що, за свідченнями античних авторів, Анти та Словени не мали уявлення про «фатум».²¹ Попович відмічає, що така різниця в уявленнях про долю існувала, оскільки в уяві давніх слов'ян людина відігравала важливішу роль у світовому циклі.²² Отже, світоглядні уявлення слов'ян передбачали можливість людини активно впливати на свою долю, домовлятись з надприроднім.

Серед особливостей світогляду слов'ян у додержавний період можна виділити наявність неструктурованих релігійних уявлень, без центрального культу, політеїзму у поєднанні з анімістичними віруваннями про душу,

¹⁸ Там само с.137

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том I / М. С. Грушевський - Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954. – 347-349

²⁰ Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985. С.133

²¹ М. Грушевський. Історія України-Руси. Том I — Нью Йорк — Видавниче товариство «Книгоспілка» — 1954. С.329

²² Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 С.133

персоналізацію об'єктів природи, розвиненим культом предків, власною системою сакральних заборон – табу. Слов'яни уявляли людину активним учасником світового циклу, а отже, такою, що може активно впливати на свою долю. Значну роль у формуванні світогляду відігравала родова община, у середині якої особа займала те чи інше соціальне становище. Рід надавав особі захист від ворожого оточення. В межах роду людина наділялась правами, отримувала доступ до правосуддя, проходила важливі вікові ритуали ініціації, поступово змінюючи свій статус всередині родини.

1.2 Вплив світогляду древніх слов'ян на древнє слов'янське право

В основі ж права лежать уявлення про справедливість та порядок. Дослідники так описують співставлення цих понять, та поняття права «Можна з упевненістю сказати, що і в українському традиційному праві також існувала архаїчна нерозділеність понять права, справедливості й закону. Право, правда, справедливість, як і закон, що їх втілює, мали божественне походження»²³ Можна погодитись принаймні з тим що такі поняття тісно переплітались. Щодо закону який сприймався як частина уявлень про справедливість і порядок, вважаю що тут варто говорити про саме звичаєві норми, що мали під собою довгу історію застосування і сприймалися як природні, як органічне продовження світового порядку, а не певні жорсткі приписи в сучасному розумінні. Так як суспільний порядок уявлявся як щось органічне та природне то і порушення такого порядку, злочин також був викликом не окремій особі та її правам, чи суспільству, а всьому світопорядку.

Древнє слов'янське право – це, в першу чергу, звичаєве право, що було тісно вплетено в комплекс світоглядних уявлень разом з релігійними нормами та табу. Окремі дослідники для опису періоду виділяють поняття «мононорми» як загальних правил поведінки які не можна розділити на релігійні етичні чи

²³ Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – с.152

правові.²⁴ Що до характерних особливостей які характеризують мононорми дослідники виділяють їх казусність – тобто врегулювання конкретних ситуацій, сакральність та усний характер²⁵ Дійсно, тогочасні норми поведінки неможливо фактично розділити між релігійними етичними чи правовими. Неможливо безпосередньо зв'язати той чи інший елемент світогляду та його вплив на право, тому, щоб прослідкувати вплив світогляду на право необхідно застосувати метод інтерпретацій. На жаль, не збереглись чисельних письмових джерел, що фіксували чітко б фіксували слов'янське право у дохристиянський період, однак відомо що багата з них древніх звичаєвих норм пізніше увійшли у кодифікації законодавства, вже в християнський період.

Язичницький світогляд відображено зокрема у існування у давніх слов'ян невербальних юридичних символів у вигляді об'єктів природи або жестів, так «дерен як символ передачі землі, схрещені руки убивці як символ прилюдного визнання своєї провини»²⁶. Язичницькі уявлення слов'ян про силу природних стихій відображені і інститутах випробувань водою та залізом (розпечене залізо символізувало вогонь або сонце.)

Також право відображало і інші світоглядні конструкції слов'ян, наприклад для з'ясування ступеню завданої шкоди виділяли відмінність у часі, між крадіжкою вдень та вночі. Протиставлення свій-безпечний та чужий-ворожий простір також відображенні при визначенні місця нанесення шкоди, так виділяли такі ступені приватного простору як дім двір та поле²⁷

В основі права окрім поняття справедливості лежить також поняття порядку» Порядок взагалі мав особливе значення, не лише для слов'ян дослідники відмічають існування певних структурованих уявлень про порядок не тільки у слов'ян, так Попович аналізує уявлення про порядок у слов'ян,

²⁴ Івановська О. П., Івановський П. О. Звичаєве право в Україні Етнотворчий аспект : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т, 2014. С.8

²⁵ Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ — на початку ХХ ст: монографія. Харків : Константа, 2018. С 163

²⁶ Івановська О. П., Івановський П. О. Звичаєве право в Україні Етнотворчий аспект : навч. посіб. Київ : 2014. С.8

²⁷ В.В Иванов, В.В Топоров Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка// Формирование раннефеодальных славянских народностей – Москва Наука, 1981 С.17-18

звертається до загально індоєвропейського спадку. Взагалі можна говорити що певна концепція порядку наявна у релігійних та світоглядних уявленнях традиційного суспільства. «Порядок» – основоположна категорія правової, а також релігійної і моральної свідомості людини традиційної культури».²⁸ світоглядні уявлення впливали на формування таких понять як «ряд» та «правда».

Цікавим для дослідження світогляду слов'ян є поняття «ряду». Термін «ряд» має багато значень, М. В. Попович у своїй роботі приводить виділенні Срезневським значення терміну «ряд»:

«И. И. Срезневский выделяет 'строй, ряд, расположение предметов один подле другого', 'ряд, строй, хоровод', 'строй, боевой порядок', 'ряд лавок', 'порядок', 'черед, число, раз', 'степень', 'разряд', 'управление', 'благоустройство', 'устав, правило', 'распоряжение', 'дело', 'суд', 'приговор суда', 'договор', 'условие, уговор' (Срезневский, 3, с. 231—235).»²⁹

Ці значення охоплюють багато понять, які ми сьогодні відносимо до сфери права, від таких понять як «порядку» та «управління» в до «закону» або «норми». Якщо спробувати охопити всі поняття, то сучасним відповідником може слугувати термін «право».

І. К. Шумський зосереджується на понятті договору-«ряду» як суспільного договору у широкому значенні. Аналізує умови договору-«ряду», що описані в літописному запрошенні варяга Рюрика на княжіння. Аналізуючи договори ряду що укладались з варягами, Шумський виділяє такі основні умови цих договорів «окреслення території, на яку розповсюджується князівська влада, наділення князя повноваженнями судового характеру, покладання на нього обов'язку з захисту території, встановлення плати, що набула характеру полюддя, з підвладних земель»³⁰ а також відзначає вимогу правити до правителя управляти «по правді». На думку автора, вимога правити по «правді» у цьому контексті вказує на наявність устояної місцевої системи звичаєвого права, що мала застосовуватись майбутнім князем та регулювала його правління, тобто в

²⁸ Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – с.152

²⁹ Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985. С.18-19

³⁰ Шумський І.К Скандинавський фактор у розвитку державності київської русі: історико-правове дослідження : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01 / наук. кер. Биков О.М. Київ, 2019. С.171

дохристиянський період у давніх слов'ян, не було уявлень про безмежну одноосібну владу, натомість управління мало здійснюватися на певних уставлених засадах - «правді».

Серед відомих нам правових інститутів у давніх слов'ян, можна відмітити покарання у вигляді смерті, у рамках кровної помсти за загиблого родича, та як покарання за порушення табу. Кровна помста формувалась під впливом ролі роду у світогляді слов'ян, а також розвиненим уявленням про потойбічний світ, так в уяві давніх слов'ян загиблій родич не зникав безслідно, а продовжував життя у потойбічному світі, оберігаючи живих родичів, тож насильницька смерть, що не була відомщена, негативно впливала на добробут громади. Саме тому кровна помста як відмічає Мачуський В. В. була обов'язковим інститутом «покарання родичами вбитого вбивці залишалось не тільки їх правом, але й було їх обов'язком. Між родичами вбитого і вбивцею виникали особисті стосунки, які могли бути реалізовані тільки у вигляді помсти»³¹. Отже кровна помста як інститут общино-родового суспільства, що не сформувало певних арбітражних інституцій що могли б вершити судочинство, слугувала декільком важливим функціям, таким як підтримання колективної безпеки, захисту життя родичів, через загрозу помсти як стримуючий фактор, та підтримання справедливості.

Покарання за порушення табу також мають в першу чергу світоглядні основи, порушення табу могло в уяві давніх слов'ян призвести до негативного впливу на общину зі сторони паралельного світу, порушників родових табу; святотатців та самогубців не ховали звичайним чином, замість цього їх тіла знищувались, викидалися в лісі або в річку, подалі від поселень, з метою захисту від злих духів.

Першою формою судочинства у слов'ян був общинний суд. Саме у колективному судочинстві відображалось уявлення слов'ян про родову общину, як центр суспільних відносин, важливу роль на таких судах відігравали

³¹ Мачуський В.В Право кровної помсти в київській русі / Мачуський В.В // Форум права -2015 - №4 с.175-179 С.176

старійшини, що відображає культ предків, розвинений у дохристиянський період.

У світогляді древніх слов'ян реальне тісно перепліталось надреальним, такий світогляд відображався у процесі укладення угод. М. В. Попович схиляється до виділення двох типів угод: звичайні договори між особами, що стосувались земних речей та ритуальні договори, до яких відносились угоди з богами (наприклад, у вигляді принесення жертви)³². Як проміжну ланку, на мою думку, можна виділити ритуальні угоди між людьми, наприклад обмін подарунками під час сватання. Цивільні угоди між людьми супроводжувались ритуальними діями, так укладення договору купівлі/продажу або міни супроводжувався ритуалом розпивання сторонами могоричу³³. Дії які у нас час підпадають під сферу правового регулювання, такі як укладення шлюбу досягнення повноліття врегульовувались особливими ритуалами.

Таким чином світогляд слов'ян мав безпосередній вплив на формування права (протоправа) у давніх слов'ян у дохристиянський період, врегулювання відносин у середині общини, система покарань та заборон, базувалось не волі окремих нормотворців, чи на привнесених ззовні нормах, а на комплексі уявлень про світ який можна назвати світоглядом давніх слов'ян. У слов'ян існувало уявлення про наявність у світі певного органічного порядку, невід'ємною складовою якого було слідування певним приписам. На основі цих уявлень про порядок сформувалась і уявлення про «ряд» як про суспільний договір.

1.3 Степовий та скандинавський вплив на світогляд слов'ян і його відображення у праві

Слов'янські мови, як відомо, належать до великої індоєвропейської мовної групи, що означає, що вони походять від однієї прамови, що існувала декілька

³² Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 С.49

³³ Бедрій М. М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014 , № 59. С.54

тисяч років тому. Незважаючи на те, що носії цих мов належать до різних культур та притримувались різних вірувань і вони розділені тисячами кілометрів, у космологічних міфах, їхніх віруваннях та фольклорі зберігалися спільні риси.

М. В. Попович вважає що, при спробі реконструювати архаїчний світогляд стародавніх слов'ян дослідник має використовувати не лише власне слов'янський матеріал, а враховувати традиції що існують у рамках загальноєвропейської культурної спільноти.³⁴ Територія розселення давніх слов'ян межувала з великим степом, місцем кочування різних народів та перенесення різноманітних світоглядних ідей. В першій частині дослідження вже згадувався індоєвропейський контекст походження світогляду слов'ян. Ці спільні витоки також сприяли абсорбції та осмисленню ідей, що приходили на територію Русі з південного сходу. Так, Скіба відстоює думку що саме через контакти з народами сходу у світогляд слов'ян проникли уявлення про боротьбу Добра і Зла, притаманний такій східній релігії як мітраїзму³⁵. Джерелом такого впливу В. М. Скіба вважає Хазарський каганат, та підтримує позицію, що розповсюдились такі уявлення шляхом проповіді.³⁶ Інші дослідники також відмічають Іранське походження імен таких богів як Хорс та Семаргл. Отже, певний вплив іраномовних сусідів у будь якому випадку не можна заперечувати.

Степ продовжував взаємодіяти з слов'янами і після бурхливого піднесення руської державності, на зміну Хазарам згодом прийшли Печеніги, яких в свою чергу змінили Половці.

В «Повісті минулих літ» зустрічаємо згадку про те що слов'янські племена що жили на лівому березі Дніпра сплачували данину Хазарам, що вже свідчить про наявність деяких контактів. Окремі дослідники як наприклад Омелян Пріцак припускає що зв'язок між Хозарами та слов'янами не обмежувався сплатою данини, а безпосередньо входили до складу Хазарської держави, а окремі міста Русі, зокрема Київ, засновувані як хазарські фортеці. Проте така припущення є

³⁴ Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985. С.18-19

³⁵ Скіба В. М. Зміни у світогляді й релігії східних слов'ян під впливом племен степу в період раннього середньовіччя. Культура народів Причорномор'я. 2010.№196 Т. 1. . С.63

³⁶ Там само. С.63

доволі дискусійним. Окрім цього, ми мали б відображення специфічного хазарського тюрксько-юдейського світогляду в віруваннях та праві слов'ян, та принаймні тих що жили біля таких міст-форпостів, та більше всього контактували з хазарами. Однак в джерелах не знаходимо жодних свідчень про особливі звичаї наприклад сіверян, що могли б свідчити про таку ситуацію. Враховуючи ту увагу яку літописець приділяє першим християнами на Русі, можемо припустити що свідчення про більш раннє знайомство слов'ян з Старим заповітом навряд чи були обділені увагою. Про відсутність значного культурного впливу хазарів на слов'ян пише і Толочко, висуваючи теорію про те що про те що політичним «спадком» хазарів був інститут дуумвірату на ранніх етапах становлення Русі³⁷ Однак знов таки скільки-но значного впливу на світогляд слов'ян не знаходимо.

Можемо припустити що більший вплив на світогляд слов'ян могли справити інші народи степу, зокрема племена чорних клобуків –тюркомовних племен, що проживали на південних кордонах русі і залежному статусі від руських князів та поступово переходили від кочового до осілого способу життя. Чорні клобуки часто брали участь в міжусобних війнах князів, а отже багато контактували зі слов'янським населенням.³⁸ Проте оскільки ці контакти відбувались вже за часів піднесення Руської держави та прийняття християнства, то радше можна вести мову про вплив слов'янського/християнського світоглядів на колишніх кочівників, а не навпаки.

З приходом скандинавів на територію Русі можна відмітити початок більш тісного культурного обміну між цими віддаленими групами. Появу скандинавів пов'язують з розвитком торгівельних річкових шляхів, що з'єднували басейни Балтійського і Чорного та Каспійського морів. Засновуючи торгівельні поселення – факторії, скандинави з часом почали оселятися на теренах східної Європи. Як і у Скандинавії, у Русі на той час існувало неписане звичаєве право.

³⁷ Толочко П. П. Кочевые Народы Степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург: Алетейа, 2003. С.40-41

³⁸ Там само. С.75-80

Об'єднував ці два регіони також той факт, що вони не мали тісних контактів з Римською імперією і відповідно, з системою римського права.

Отже, постає питання чи існував суттєвий вплив світогляду скандинавів та звичаєвого права Скандинавії на Русь. Скандинави як і слов'яни належали до індоєвропейської групи народів, а тому навряд чи можна говорити про кардинальні відмінності у світоглядах.

Вплив скандинавів на розвиток права на Русі досліджує І.К. Шумський. Розглядаючи релігійний аспект зв'язку варягів та Русі, автор відмічає роль варягів у розповсюдженні християнства, а також встановленню протидержавних інститутів на території майбутньої Русі. Відзначає дослідник і вплив скандинавів на право на Русі, однак не знаходить значного впливу скандинавського язичництва, на світогляд на Русі, однак відмічає значний внесок скандинавів у поширення християнства, що заклало основу до значної трансформації світогляду і права у майбутньому.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод, можна провести аналогії з іншими регіонами, які активно піддавались норманській колонізації в західній Європі, а саме Англії та Півночі Франції. Так, колонізація Англії призвела до утворення так званої зони «Данського права», а розселення норманів на півночі Франції призвело до подальшої інкорпорації у феодальну систему тогочасної Франції. Нам не відомо про зміну світогляду у цих регіонах, незважаючи на те, що у ці регіони прибувала велика кількість поселенців, у порівнянні з обмеженою колонізацією на сході. Нормани заходу з часом прийняли християнство та мову оточуючих народів. Асимілювались скандинави і на Русі. Аналогічної точки зору притримується і К. Шумський «Інкорпорування скандинавської за походженням еліти в слов'янське суспільство здійснювалося в процесі постійних і тісних контактів зі слов'янською знаттю і завершилося асиміляцією скандинавів, які осіли в давньоруських містах і сприйняли місцеву культуру.»³⁹

³⁹ Шумський. К. Скандинавський фактор у розвитку державності київської русі: історико-правове дослідження : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01 : захист 11.11.2019 / наук. кер. Биков О.М. Київ, 2019. С. 102.

Виходячи й цього вищевикладеного можна зробити висновок що світогляд сусідніх народів впливав на формування світогляду у древніх слов'ян, слов'яни взаємодіяли з народами великого степу, а також з балтійськими племенами, пізніше з скандинавами, однак відслідкувати значний вплив світогляду сусідніх народів на формування право не видається можливим. Незначний вплив скандинавського язичництва на світогляд на Русі, пов'язаний з тим, що варяги легко асимілювались та самі проходили в цей час процес запозичення світогляду з більш розвиненого християнського півдня. З іншого боку дослідники відмічають вплив варягів на поширення християнства на Русі.

* * *

Таким чином, дослідивши світогляд давніх слов'ян у дохристиянській період можна дійти висновку, що в основі їх світогляду лежало слов'янське язичництво. Серед науковців не існує єдиної думки щодо того, як саме виглядав пантеон у додержавний період, богів, які боги займали провідне місце. Слов'яни не мали розвинених уявлень про існування долі, як заздалегідь визначеного майбутнього особи, вважали що людина своїми вчинками ладна змінити свою долю. Однак відомо що він змінювався з плином часу та під впливом сусідніх народів, зокрема народів що населяли територію великого степу. Так само, зі сходу серед слов'ян розповсюдились уявлення про дуалістичну природу таких понять як добро і зло, що сформувало підґрунтя для розвитку уявлень про мораль та поширення християнства у майбутньому. Проте, загалом народи степу не справили значного впливу на світогляд та право слов'ян, адже контакти з цими народами не були тісними. Скандинави ж не зважаючи на важливі позиції на ранніх періодах становлення руської державності, швидко асимілювались, та стали провідниками християнського світогляду на Русі.

Важливу роль у світогляді давніх слов'ян відігрівав рід. Саме в рамках роду особа наділялась правами, в рамках роду людина також проходила важливі обряди ініціації – обряди що були пов'язані з зміною соціального статусу в рамках роду. У стародавніх слов'ян також існували широкі уявлення про

потойбічний світ, з яким вони взаємодіяли протягом усього життя. У побуті слов'яни послуговувались звичаєвим правом а також системою табу-заборон, що відображало їхні потреби та базувалось на їхніх віруваннях, мали уявлення про угоди та делікти. Хоча нам не відомо про поняття «Права» у сучасному розумінні, у слов'ян існувало поняття «ряду» що мало багато значень, зокрема «угода», «порядок» та «суспільний договір», що свідчить про значний, як для додержавного періоду розвиток уявлень про право.

РОЗДІЛ 2

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК І ВПЛИВ ХРИСТІЯНСТВА НА СВІТОГЛЯД СЛОВ'ЯН У ПЕРІОД РУСИ

2.1. Проникнення християнства, та християнського світогляду на територію Русі. Церква як інститут поширення світоглядних ідей.

Проникнення християнства на території Русі не було довготривалим процесом. Християнство на Русі почало з'являтися задовго до хрещення. Через територію сучасної України тоді проходив торговельний шлях «із варяг у греки». Географічно проникнення християнського світогляду починалось з великих торговельних вузлів, де можна було зустріти торговців та найманців різного віросповідання. Так окремі дослідники виділяють так зване «Аскольдове хрещення»: «У 935 р. велика група моравських русів-християн прийшла в Київ і створила общину навколо церкви св.Іллії. Місцезнаходження церкви св.Іллії на Подолі свідчить, що її віряни були переважно купцями, ремісниками і воїнами»⁴⁰. Варто відмітити, що тогочасні варяги відрізнялися віротерпимістю та могли приймати християнство, якщо це було вигідно для торгівлі. Загалом варто відмітити про поступовість поширення християнства серед слов'ян загалом, в Моравії та Болгарії, слов'янських регіонах що були ближчими до центру християнського світу, тож не можна говорити що зустріч з новим світоглядом була різкою, на територію Русі поступово потрапляли як носії нового світогляду, так і слов'янські переклади літератури.

Сама відмова від язичництва та прийняття християнства, не була виключно подією політичною, як відмічає Попович у своєму «Світогляді давніх слов'ян» пише що підставами які підштовхували до світоглядної трансформації були криза родового ладу в активного розвитку міст. В містах суттєво відрізнявся побут, також міста активно поповнювались новими мешканцями з навколишніх

⁴⁰ Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С.177.

сіл, а основою для поділу в місті слугували не родові ознаки, а рід занять.⁴¹ В рамках такої великої спільноти в основі влади князя не на патріархальних уявленнях про голову роду, а на договір-рад.

Першими під вплив християнства підпадали в першу чергу найбільш освічені частини населення, Лотоцький пише що в тогочасному світогляді відбувалась «боротьба своєрідних засад народного життя з впливами християнського права в його візантійській рецепції».⁴²

І все ж таки, якщо вести мову про трансформацію світогляду слов'ян під впливом християнства, то за межами нечисельних міст, то починається така трансформація пізніше, з утворенням церковної структури на місцях та хрещенням населення. Отже процес світоглядної трансформації розтягнувся на сотні років. На думку О. В. Богомолець, тривале поширення християнства серед слов'янського населення було обумовлено своєрідністю тлумачення бога. «На відміну від римської міфології, яка мала велику кількість боголюдей та людинобогів, слов'янський анімізм з елементами рудиментарного антропоморфізму мало сприяв розумінню змісту культу Христа»⁴³. Отже, часові рамки проникнення світогляду приблизно збігаються з поширенням християнства серед широких верств населення.

Християнська релігія несе з собою і певну цілісну картину світу, певний світогляд. На відміну від попередніх запозичень у сусідніх народів, трансформація світогляду, привнесена прийняттям християнства, мала більш глобальний характер. Можна відмітити антропоцентричність християнської релігії. На відміну від язичництва, де особа взаємодіяла з багатьма силами оточуючого світу, духами предків, місцевими духами, що пов'язувались з тими чи іншими природними явищами, мораль більше не поширювалась на усі об'єкти природи. В рамках християнського світогляду навпаки стверджувались дуалістичні уявлення про добро і зло. «Замість врівноваженого натуралістичного

⁴¹ Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 С.137-139

⁴² Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року). С.204

⁴³ Специфіка язичницького світогляду слов'ян в контексті його християнської трансформації. Філософські науки. 2015. № 99. С.254

пантеїзму язичництва християнство вводить напружене протистояння духу і матерії, драматичний конфлікт добра і зла, уособлюванні Богом і його супротивником – дияволом. Ідею вічного кругообігу, або повернення, змінює концепція векторного, есхатологічного, фаталістичного типу від створення світу до майбутнього Страшного Суду»⁴⁴.

Поширення християнства тісно пов'язано з розбудовою державності. В жодному разі не може йти мова про підміну світогляду, а радше про його трансформацію, коли старі образи міцно переплітались з новими біблійними, певні старі заборони зникали, а певні - отримували нове пояснення. «Цей світогляд у даному випадку не суперечив традиційним уявленням новонавернених народів, стаючи доповненням військово-аристократичних цінностей, але водночас руйнував саму попередню культурну традицію та підносив значення людини.»⁴⁵ Окрім цього, разом з поширенням християнських текстів, на Русь проникав доробок античних філософів. Основним інститутом розповсюдження християнства стала Церква.

Церква стала інститутом, що активно впливав на зміну світогляду, зокрема і правового, оскільки представляла не тільки нову космологічну картину світу, а й поширювала й експортовані з Візантії норми, як церковні, так і світські.

Географічно, поширення церковної адміністрації мало два основних напрями південний та північний, та тривало впродовж усього періоду Русі «Упродовж XII – першої половини XIII ст. процес формування організаційної структури Давньоруської церкви продовжувався. З'явилися єпископські кафедри у Смоленську, Галичі, Рязані, а окремі кафедри поділялися.»⁴⁶ Розбудова церковної структури, сприяла ознайомленню широких верств з основами християнського світогляду, центрами формування нових світоглядних ідей ставали монастирі.

⁴⁴ Рафальський, О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П. Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: Монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. с.178

⁴⁵ Целік Т. В. Філософська культура Київської Русі: методологічні та джерелознавчі аспекти дослідження / Целік Т. В // Наукові записки. Том 20. Філософія та релігієзнавство

⁴⁶ Балух В. Еволюція державно-церковних відносин у Київській Русі з кінця X до першої половини XIII століття / Балух В.// Релігія та Соціум. – 2014. – №1-2 (13-14)

На перших етапах церква послуговувалась переважно візантійськими джерелами, однак, як відмічає Вілен Горський також був вагомим вплив болгарської культури: «Зразки творчості Климента Охридського, Іоанна, екзарха Болгарського, Чорноризця Храбра, Козьми Пресвітера та інших активно функціонували і осмислювалися в духовності Київської Русі»⁴⁷ Такий вплив легко пояснити, Культура болгарського царства як одночасно православної та слов'янської держави, була ближче русі як географічно так і світоглядно, адже, на той час болгари вже пройшли схожий процес християнізації, та знайомства з античною та християнською світоглядною картиною світу.

Серед усіх джерел права Візантійської імперії, які повністю чи частково потрапляли на територію Русі, одним з найзначніших можна вказати «Номоканони – комплексні збірки з джерел церковного та світського права створені такими відомими церковними діячами Візантії як Іоанн Схоластик та патріарх Фотій»⁴⁸. Номоканони доповнювались місцевими нормами у тій частині, у якій вони їм не суперечили, та утворювали так звані Кормчі книги. Цветкова описує перехід Русі від норм звичаєвого права до кодифікованого пропонує схему з трьох етапів:

1. Аналіз норм візантійського церковного та світського законодавства і вибір доречних нормативних актів.
2. Переклад норм на старослов'янську та їх коректування.
3. Створення власних норм, на додаток до вже пристосованих візантійських норм для закріплення прогалин в законодавстві⁴⁹.

Така схема виглядає доречною, щодо «Номоканону» однак її не варто розповсюджувати на трансформацію права на Русі загалом.

Право на закріплення церковних норм все ж належало князю, так Володимир Великий своїм уставом, закріпив перелік відносин які підлягали

⁴⁷ Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова Думка, 1993. С.4.

⁴⁸ Ю. Цветкова «Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції» / Ю. Цветкова // - Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Серія «Юридичні науки» — 2010. — № 85. — С. 41-46 С.41

⁴⁹ Цветкова Ю.В. Суспільно-правові, історичні та соціально-політичні передумови виникнення Кормчих книг на території Київської Русі - Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка Вип.42-2001 с. 69-74

вирішенню церковними судами, а його нащадок Святослав, конкретизував перелік злочинів, доповнивши його конкретними грошовими санкціями, що сплачувались на користь митрополита.

Одним з видів суспільних відносин, які впорядковували кормчі книги, були сімейні, а саме укладання шлюбу. Так, зберігалось табу на статеві зв'язки між близькими родичами, що існувало з додержавного періоду. Церковне право, розповсюдило на Русі свою класифікацію «заборонених» шлюбів, до яких, зокрема, відносили «шлюби між близькими родичами, левіратні шлюби, шлюби між псевдо кровними родичами та шлюби між "родичами від купелі", тобто між кумами, хрещеними батьками та дітьми і їх сім'ями»⁵⁰. Отже, у свідомості слов'ян поступово такі шлюби починали сприйматися як гріховні, а отже неприйнятні. Забороняла церква інститут багатоженства, що існував у язичницький період.

Церква, окрім сімейних відносин, також мала юрисдикцію над окремими категоріями населення. Серед санкцій, які застосовувались церковними судами, можна відмітити як доволі світські покарання, так і спеціальні покарання, такі як «відлучення від церковного спілкування або анафема, церковне покаєння у формі єпитимій та монастирського ув'язнення»⁵¹.

Отже, враховуючи широкий перелік осіб, які були підсудні церковному суду, можна говорити, що церква не просто розглядала певну категорію справ, а фактично вибудовувала паралельну систему судочинства. Так, право Русі можна характеризувати як дуалістичну, з наявністю княжої та церковної судової системи. Більшість норм, якими керувались церковні суди, становили імпортовані з Візантії церковні норми, однак церква послуговувалась також і місцевим правом, наприклад системою штрафів що була закріплена статутом Князя Святослава.

Роль руського духовенства як основного суб'єкту трансформації світогляду на Русі. В той час як влада зосереджена в руках Князів та військові

⁵⁰ Там само. С.43.

⁵¹ Там само.

еліти, монастирі виступають центром вченості на русі. Основними творцями літератури виступають саме церковні діячі, Формування світогляду в монастирях відбувається через синтез перекладів, літератури з інших мов, що включала в себе не лише роботи релігійних діячів, а і спадок філософів античності, та питомо слов'янського світогляду, який набагато важче прослідкувати в літературі, однак вплив якого неможливо заперечувати. На пізніших етапах чеці вже мали змогу знайомитись з першими творами які були результатом цього синтезу. Монастирі слугували місцем де зустрічались та обмінювались світоглядом люди різного станового походження, адже в монастирі вступали як заможні люди що шукали духовного досвіду, так і знедолені, що тікали від голоду. Деякі з монастирів, такі як Печерський монастир, мали тісні зав'язки з князями та київською спільнотою, а також середовищем дружинників.⁵² Особливо варто відмітити Коло книжників що сформувалось за правління Ярослава Мудрого, та активно діяло за часів правління його синів⁵³; до діячів кола зокрема відносяться «Ларіон (Ілларіон, Никон Великий) Іоанн Добрий, митрополит Київський Іоанн I, ігумен Печерського монастиря; Нестор Літописець»⁵⁴. Таким чином можна говорити про Київ як географічний центр формування нового світогляду. Хоча більшість робіт містили загальні настанови щодо праведного життя, окремі роботи відповідають певні світоглядні питання, так «Повість Минулих літ» створена ченцем Нестором, інтегрує біблійну історію, з літописними свідченнями (місцевими та зарубіжними) щоб дати читачу відповідь на питання походження русі. Нестор же знайомить нас з біографію свого попередника, письменника Феодосія Печерського.

Інші церковні діячі, такі як упорядник Ізборнику Святослава 1067 Іоанн не просто перекладає грецькі та болгарські тексти, в процесі перекладу, komponуючи їх окремі частини, таким чином відображаючи власні світоглядні уявлення, впливає на формування світогляду наступних поколінь.

⁵² Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI — XIII вв. М.- Л.: Наука, 1966. С.158.

⁵³ Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпушко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1.: С.48.

⁵⁴ Там само.

Духовенство, відіграло ключову роль в творені нової літератури що в свою чергу формувала світоглядні позиції, найбільш освічених верств населення, які були безпосередньо залучені до правотворення та правозастосування. Впливала церква і на світогляд широких мас, переважно через проповіді, та такі твори як наприклад «Поучення до простої челяді».

Разом з поширенням християнства, почалось і активне знайомство Русі з античним спадком. Це знайомство не було прямим, як відзначає Горський «Русь прилучалась до досягнень давньогрецьких мислителів лише опосередковано, через мову перекладача що не була прямим носієм інформації яка передавалась нею»⁵⁵ До того і на території Русі виникло дві течії, одна з яких доволі негативно ставилась до «еллінської мудрості» яка протиставлялась християнському спадку, та більш лояльної до античного спадку течії до якого наприклад належав Климент Смолятич⁵⁶. І наявність такого дуалізму підкреслює самобутній процес осмислення на русі античного спадку.

Взагалі наявність ієрархії притаманна не лише церковній організації, як відмічає Горський уявлення про світ як про ієрархізовану структуру, є однією з особливостей християнського світосприйняття.⁵⁷ Ієрархія існує як в міфічній складовій християнства, так і в самій церкві, що є земною структурою, людина сприймаючи як безпосередньо священні тексти, так і просто слухаючи настанови служителя церкви, сприймала уявлення про ієрархію, а отже і виконання розпоряджень. Можна припустити що привнесення таких уявлень сприяло розвитку правової культури, слідуванню людини певним приписам, не тільки тим що мали в своїй основі споконвічні вірування родової общини, а і такі що були презентовані священником, як знавцем релігійних текстів.

⁵⁵ Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова Думка, 1993. С.24.

⁵⁶ Там само. С.24-25.

⁵⁷ Там само. С.73.

2.2. Відображення світогляду слов'ян у літературних пам'ятках Русі.

В цьому розділі аналізується відображення світогляду слов'ян у літературних пам'ятках Русі, за виключенням норм «Руської правди», та норм церковного права (які детально розглядаються у 3 розділі дослідження) Загалом в писаних літературних пам'ятках, що дійшли до нашого часу відображено переважно твори, діячів церкви, в той час як усна народна традиція залишалась не зафіксованою, що може скласти хибне враження про виключно християнський, світогляд на Русі. Окремі дослідники, схильні до розділення літературної традиції (а отже і світогляду що лягав в основу цієї традиції) на Русі на язичницьку та християнську. Наприклад Салевич, який окрім такого розділення виділяє окремо виділяє окремі піднапрямки в «християнській» літературі *«До того ж навіть українська християнська література княжого часу засвідчує два різні напрямки – грецький, ґрунтований на поєднанні християнства і юдаїзму, та український, оснований на поєднанні християнства і язичницької (народної) релігії»*⁵⁸ Якщо послугуватись подібною класифікацією, то до останнього християнського-язичницького підрозділу можна віднести хіба що «Слово о полку Ігоревім». Тоді як більшість творів написаних ченцями, більше відражають книжні ідеї привнесені з півдня, ніж дохристиянські уявлення про світ, називати їх грецькими вже ж не коректно, адже по перше потік текстів з якими знайомились книжники, включав не виключно грецькі джерела, а також болгарські та інші джерела, по-друге, іноземне походження джерел не виключало їх місцевого переосмислення під впливом місцевого світогляду.

Повість минулих літ являє собою не просто літопис, а певний програмний документ, не дарма на початку літопису містяться такі строки: *«Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала.»*⁵⁹

⁵⁸ Салевич П. Традиція, образ і мислення автора “Слова о полку Ігоревім” Слово і Час. 2018. № 6. С. 52

⁵⁹ Повість минулих літ, за виданням - Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С.1

Автор не просто наводить події, що відбувались на Русі, а намагається зіставити цілісну картину світу, з біблійних і світських джерел, та відповісти на питання походження народу та держави. Цей твір що був написаний в стінах Печерського монастиря, має на меті не зафіксувати існуючі світоглядні уявлення, а осмислити місце Руської держави в світі.

Як ченець, Нестор починає з біблійної генеалогії народів, відносячи Русь до народів Яфета, окрім цього, до Яфетового племені відносить більшість європейських народів таких як «готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці»⁶⁰ Таким чином, релігійний світогляд з його біблійним розділенням народів, органічно інтегровано з наявним навколишнім світом. Автор показує свою обізнаність не тільки з датованими подіями, але і з такими далекими в часі та масштабними процесами як розселення слов'ян, та міграція угорських племен.

Цікавим є частина твору де Нестор порівнює звичаї, племен з яких сформувалась Русь. Так звичаї полян що жили навколо Києва, та стали основою збірки Руської описуються переважно позитивно, на протигагу звичаям інших племен, як то радимичів, в'ятичів чи сіверян, які «жили подібно до звірів, жили по-скотськи»⁶¹. Хоча автор не говорить про це прямо, фактично таке дуалістичне порівняння «чистих» та «нечистих» звичаїв племен слугує нічим іншим як ідеологічною легітимізацією, збору Русі навколо Києва. Поляни (а отже і Київ) виступають не тільки як центр розповсюдження християнства, а і як регіон де і до хрещення, звичаї в уявленні автора найбільш відповідали нормам християнської моралі.

Надалі повість розповідає нам про життя перших Князів, їх військові походи, договори з Візантією, загалом описуючи процес консолідації руської держави навколо Києва, відмова окремих племен від сплати данини хазарам та варягам.

Договори Олега з Візантією є напевно найдавнішими пам'ятками руського права. В розділі Літопису зустрічаємо і одні з перших згадок про «руський закон»

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С.8.

як певну сталу систему норм, Так укладаючи договір руси дають присягу тобто засвідчують договір по «руському закону» який включає клятву на зброї, клятву Перуном та Волосом.⁶² Якщо допустити що літописець брав свідчення про договори з візантійських джерел, то маємо перші зафіксовані свідчення про право русів, варто відмітити що руси клялись саме на слов'янських, а не скандинавських чи інших богах.

Загалом норми договору Олега з Візантією врегульовують відносини що могли виникнути між християнами та русами, на території Візантії. Вже в цьому договорі відображено систему грошового відшкодування шкоди що пізніше зустрічаємо в нормах «Руської Правди» «Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр 3 срібла по закону руському»⁶³ Як бачимо літопис прямо вказує що така система відшкодування є не грецькою, а саме руською. Надалі в літописі ідуть норми стосовно крадіжок і грабежу, за них передбачене відшкодування у потрібному розмірі. Інші норми врегульовують актуальні для Русі і Візантії питання видачі втікачів, та продажу полонених. Наявна в літописі і згадка про можливість русів вільно найматись на службу до Візантійського імператора, не узгоджуючи такий перехід з київським князем.

Аналізуючи світогляд що відображений у літописі варто звернути увагу на те як називаються, такі колективні суб'єкти як племена, а також іноземці. Описуючи другий договір Олега з Візантією, власне візантійці називаються «християнами» або «греками», що вказує як на основну етнічну групу в Візантії, так і на те що в Константинополі проживали інші етнічні групи Християнського віросповідання. В той же час, зберігається розмежування як між Руссю, та окремими племенами, так Під роком 6452 [944] міститься такий запис. «Ігор зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців.»⁶⁴ Що цікаво в цьому уривку так це не тільки те що руси не ототожнюються з

⁶² Там само. С.19.

⁶³ Там само. С.20.

⁶⁴ Там само.

полянами, або іншими племенами, а і те що вони наведені окремо від варягів. Таким чином «русь» в цьому переліку виступає не як сукупність племен, але і не як інша назва для варягів, тобто скандинавів.

В літописі також наведено положення договору Ігора з Візантією, вже по відмінностям положень від договору Олега можемо судити про зміну ситуації на Русі. Так перше що помічаємо це зміну релігійного складу русі, так вже в вступній частині в якій сторони клянуться не порушувати договір згадуються як хрещені так і нехрещені руси, також руси-християни задуються і в частині договору яка описує пошук челядника втікача. «то якщо він буде знайдений,— нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться,— нехай поклянуться наші руси-християни за своєю вірою , а нехристияни по закону своєму.»⁶⁵ Як бачимо релігія визначала як саме буде проходити клятва, до того рус-християнин стоїть на першому місці.

Відображено в договорі і тогочасну ієрархію міст на Русі. Після Києва, слідує Чернігів та Переяслав а інші міста за назвою на згадуються, це свідчить про саме цих територій як основних, на русі, не зустрічаємо жодних згадок Про Новгород, або інші міста на шляху з «варяг у греки». Така згадка дає нам чітке уявлення про те які території відносили до «Русі» у той період.

Зазнала трансформації і норма щодо руських найманців в візантії, так якщо договори Олега передбачали вільне право русів найматись на службу, то договори ігора передбачаються більш організований порядок «Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть [мужі наші] до великого князя вашого і [хай] він пошле нам [стільки], скільки ми хочемо»⁶⁶ Отже, за часів Ігора, передача військової сили вже була централізована князем що також свідчить про розвиток руської Державності.

Зустрічаємо у договорі згадку і про «руський закон» у вигляді плати сріблом за озброєний напад на людину, окремо зазначено що неімуща особа, що

⁶⁵ Там само. С.27.

⁶⁶ Там само. С.29.

не здатна сплатити штраф відповідає усім своїм майном.⁶⁷ що також характерно для руського права, проте сама не віддається на продаж.

Загалом же договір врегульовує переважно торгівельні відносини, перебування руський купців у Царгороді, так само як і в договорі Олега. Визначено підстави перебування купців, місце їх розміщення, обмеження на а Однак сфера регулювання включає в себе розмежування і на інших територіях. Так договір закріплює недоторканність грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря, а також статус устя Дніпра, в якому руси за договором не мають права зимувати, а греки мають право ловити рибу⁶⁸ Урегульованість такого переліку питань, виразно свідчать про русь не як про торгову компанію, а як про державне утворення, що прагне визначити сфери впливу з іншими країнами.

Моментом який відображає зіткнення язичницьких та християнських уявлень про світ, є також переказ Легенди про волхвів та їх пророцтво про смерть Олега від коня. Літописець виправдовує існування волхвів прикладами не біблійними прикладами, а відомими йому історіями про волхвів у Римській імперії відсилання до римської історії може свідчити про вплив античної літератури на літописця.

Не зважаючи на консолідацію влади у руках князя, демократичні інститути продовжували відігравати важливу роль у житті Русі, не тільки в аграрних общинах, а і в великих містах, в одному з епізодів літопису відзначається що Володимир радився з городянами, щодо вибору релігії. Віче городян збирається в ситуаціях коли місто залишається до правителів.⁶⁹

Ізборники або збірники Святослава 1073 та 1076 років не є оригінальними творами, а радше збірником перекладів, «збірник – енциклопедія що містить твори церковних письменників IV – IX століть у тому числі Отців церкви на різноманітні теми пов'язані з християнським віровченням...а також чимало творів на світську тематику»⁷⁰ Ізборник містить в собі збірку творів різних

⁶⁷ Там само. С.29.

⁶⁸ Там само. С.28.

⁶⁹ Там само. С.105.

⁷⁰ Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X-XIII ст. // НАН України. Інститут української мови. — Київ; Житомир: Полісся, 2015. — 352 с. С.59.

античних філософських напрямів, так наприклад дослідники відмічають що в ізборнику наявні твори неоплатонічного характеру.

Ізборник Святослава 1067 року є збіркою текстів укладений Іоанном, вірогідно для князя Святослава, як відмічає С. Бондар «що при доборі рукописів, з якоїсь княжої бібліотеки, Іоанн здійснив глибоко продуманий та цілеспрямований (ідеологічно світоглядний) добір текстів»⁷¹ Про те, що виклад власних думок авторів через збірки цитат з авторитетних джерел були притаманні середньовіччю пише і В. Горський Тому вважати такі добірки «неоригінальними» недоречно.

Метою створення збірки було як формування етичної свідомості так і навчання княжих дітей⁷² Отже цю збірку можна віднести частково до жанру «зерцал», адже в збірці є такі розділи як «Слово якогось отця до сина свого» «Слово Ксенофонта до своїх синів» Збірка мала виступати моральним орієнтиром не тільки для майбутніх правителів, так зокрема наявний заклик до суддів «Розумно послухати належить суддям обидві сторони, Неможливо дійти правди, як поспіхом чи неуважно судити. Вдумайся в суперечку судову повільно, верши суд не кваплячись»⁷³ В уявленні автора судочинство має бути змагальним (слухати обидві сторони), а суддя має докладати зусиль для встановлення правди. Окрім цього настанови викладені ізборнику формують певний образ людини до якою читач має прагнути. Тексти проникнуті християнським віровченням закликами до смирення благодійності та милосердя «коли хто проштрафиться провиною, то замість кари нехай буде помилуваний»⁷⁴. В той же час, серед закликів до покори перед Богом, не знаходимо закликів слідувати порадам діячам церкви, тексти закликають бути обережними в тому від кого приймати поради, та нести відповідальність за власні рішення самостійно.

⁷¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпушко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С.270

⁷² Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова Думка, 1993. 164 с.

⁷³ Ізборник Святослава 1076 року, за виданням Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпушко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С.278

⁷⁴ Там само. С.273

Найбільш цікавим при дослідженні уявлень про владу є цей уривок Ізборника 1076: «Князя бійся всею силою своєю, бо страх перед ним не єсть погуба душі, але власне з того навчишся і Бога боятися. Маловаженне властей — се маловаженне самого Бога; хто не боїться законів видимого земного владики, як буде боятися невидимого»⁷⁵ Тут відображається синтез, уявлень про релігійний та світський закон, автор тексту з одного боку приводить раціональний аргумент, що до слідуванню закону «мирського владики», та страху перед Князем як способу навчитися страху перед богом та слідуванню релігійному закону, з іншого боку неповагу до влади автор прирівнює до неповаги до Бога.

Літературні джерела Русі не обмежені лише авторською творчістю, та перекладами іноземних робіт, найбільш близьким до світогляду слов'ян був жанр народної творчості як билини, які лягли зокрема в основу багатьох творів що згадані у цьому розділі, такі як «Повість минулих літ» та «Слово о Полку Ігоревом» Так Балабушка пише про що «Билини сформували героїчно-патріотичний епос захисту меж на території Русі, що виник у княжу добу в період трансформації язичницько-християнського світогляду давніх русичів»⁷⁶

Слово о полку Ігоревим, одна й найвизначніших пам'яток літератури Русі. Серед науковців не існує єдиної позиції щодо того, хто є автором «Слова» що не дає х точністю встановити до якої верстви населення відносився автор, і відповідно світогляд якого прошарку відтворював. Аналізуючи топонічні та лінгвістичні аспекти слова дослідники припускають сіверське походження твору⁷⁷

Слово розповідає про Невдалий похід князя Ігоря Святославича проти половців 1185 року. Перше що кидається в очі при прочитанні «Слова» це наповнення його наповненість язичницькими символами та образами «Про це свідчать згадані в тексті імена давніх слов'янських божеств (Велес, Стрибог,

⁷⁵ Там само. С.274

⁷⁶ Балабушка В. А. Спадкоємність слов'янсько-українських традицій сіверян в оригінальному письменстві середньовічної Русі // Культура України. 2017.№ 58. С.237

⁷⁷ Там само с.236

Хоре, Див та ін.), а також активна участь сил природи в різних етапах походу Ігоря»⁷⁸ На думку Салевича «Слово» є твором в якому збережено «живий світогляд української язичницької літератури.»⁷⁹ Наприклад такі об'єкти дикої природи, такі як річки у творі мають певне символічне значення, описують рідні (Двина, Сула, Рось) та ворожі (Дон) місця, слугують шляхом в потойбічного світу.⁸⁰ Таке наділення об'єктів природи сакральними значенням є відображенням дохристиянського світогляду. При цьому твір не можна назвати язичницьким. Горський аналізуючи наявність язичницьких мотивів, відзначає, що їх поширення в літературі відбувається через декілька поколінь після введення християнства, що на думку автора відображає процеси боротьби народної культури та християнської культури, та залучення до писемної культури більш широкого кола діячів⁸¹

Аналізуючи «Слово» Киричок, відмічає що в середньовіччі політика та етика були тісно пов'язані, а у «Слові» відображені уявлення політичної етики давньоруської доби, в центрі сюжету дихтомія боротьби уявлень про *добро і зло* в центрі цієї боротьби знаходиться людина⁸², в нашому випадку князь виступає не просто як феодал, захисник свого уділу а як борець за спасіння світу. Підсумовуючи дослідження політичної етики відображеної у «Слові» Киричок виділяє «усвідомлення включеності політичних діянь людини у метафізичну баталію добра і зла, а також особливу есхатологічну місію середньовічного політика у цій битві»⁸³ Отже твір являє собою яскравий приклад синтезу язичницький та християнських символів. Будучи складеним більш як через два століття після хрещення Русі свідчить про то, що світогляд слов'ян не був підмінений або заміщений умовною візантійсько-християнською картиною світу, а органічно інтегрував їх.

⁷⁸ Моця О. П. "Слово о полку Ігоревім" і світогляд русів XII ст. / О. П. Моця, С. В. Кулаков // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. Київ. 2003. С. 68

⁷⁹ Салевич П. Традиція, образ і мислення автора "Слова о полку Ігоревім" Слово і Час. 2018. № 6. С. 52

⁸⁰ Там само с.55

⁸¹ 24. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ: Наукова Думка, 1993. С.126-127

⁸² Киричок О. Б. Слово о полку Ігоревім та політична етика середньовічної доби. Філософські обрії. 2010. № 24. С. 53–65.

⁸³ Там само С.61

Другим важливим аспектом що є важливим є закріплення ідеї єдності Русі, та ідеї обов'язку її захисту. В тексті зустрічаємо згадування «руської землі», її географічне окреслення(через гідроніми) Автор звертається до князів поприкаючи їх за те що не виступили супроти половців, прямо засуджує князів за міжусобиці, що послабили Русь, призвели до посилення іновірців. Таким чином в творі міститься і певна політична програма автора.

Іншим вагомим літературним твором постає складена у Візантії збірка фразеологізмів «Бджола», що мала велику популярність на території Русі, про що свідчить кількість цитувань тогочасними авторами Збірка висловів має тематичний поділ, вислови структуровані за темами, наприклад Слово «Про багатство та бідність» про «Правду і обман» «Про закон» і містить вислови античних авторів, римських філософів та визначних діячів церкви, Варто окремо відмітити що не всі фразеологізми мають визначеного автора, а отже частина з них відображають світоглядні уявлення народу. Постає питання якого саме народу, враховуючи особливість роботи тогочасних переписувачів, можемо припустити що частина з фразеологізмів належить упорядникам видань. Про внесення переписувачами змін до оригінальних висловів свідчить і той факт що в окремих висловах античних авторів, титулом як титул правителя використовуються титул «князь». Не зважаючи на це, як вже раніше зазначалось сама збірка була доволі популярною, що свідчить про те що викладений у ній матеріал відповідав світогляду читачів.

В рамках дослідження світоглядних основ права, досліджуючи «бджолу» варто зупинитись на таких розділах, як слово «про закон» слово «про правду», вислови з Слова про «владу і княжіння» окремо розглянуті в розділі 3.2 цієї роботи. В слові 51 «Про закон» знаходимо такі вислови що приписують Соломону «ті города стоять добре де городяни князя слухають, а князь законів».⁸⁴ Та «Коли закон розуміти – тоді розум благо»⁸⁵ Як бачимо, в цих

⁸⁴ «Бджола» за виданням Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпушко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1.

⁸⁵ Там само.

фразеологізмах відображені розвинені уявлення про необхідність підпорядкованості княжої влади закону, а також концепція праворозуміння в другому вислові. В інших висловах сформовані відображений такий відомий нам принцип правової визначеності. *«де багато законів, там багато неправд»*⁸⁶ Вислів Демосфена визначає закон як «душу граду» (мається на увазі місто-поліс або держава загалом) без якого держава руйнується. Окремо потрібно відмітити що слово «закон» в контексті вищезазначених висловів потрібно розуміти не вузькому сучасному значенні, а в більш широкому як таке що охоплює і писані норми, норми звичаєвого права, так і поняття права загалом.

Важливим для дослідження світоглядних основ є поняття «правди», яке тісно пов'язане з уявленнями про справедливість та істину. Правді у «Бджолі» присвячено одразу декілька розділів, таких як «Про правду» та «Про неправду і обмову» Тут вже зустрічаємо визначеності доволі позитивістський вислів Малого Демосфена «належить суддям ні додавати людинолюбства до законної постанови, ні робити її суворішою»⁸⁷

Проаналізувавши літературні пам'ятки можна говорити що на Русі сформувався певний світогляд, зокрема, уявлення щодо про походження суспільних норм поведінки не як волі окремого законодавця, що послуговується міркуваннями доцільності, а як про такі що мають під собою певне внутрішнє, психологічне начало. «Норми поведінки людини мають духовне начало, вона сприймає їх розумом і душею – крізь почуття віри, надії й любові формує готовність відстоювати добро як у собі, так і в навколишньому середовищі»⁸⁸

* * *

Отже, світогляд на території Русі почав трансформуватись з початком проникненням християнства, що відбувалось паралельно з активною розбудовою Руської державності. Зміни в світогляді в першу чергу зачіпали найбільш освідченні верстви населення, зокрема вище духовенство, чернецтво,

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само с-557.

⁸⁸ Рафальський, О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П. Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: Монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С.199

князі та їх оточення. В той час поширення нових світоглядних ідей серед широких маси населення, відбувався більш повільно, разом з розбудовою церковної структури. Основними джерелами нових світоглядних ідей стала література релігійного та філософського змісту, що включала в себе доробок як християнських так і античних авторів, та надходила переважно з Візантії та Болгарського царства, а також нова політична реальність у зв'язку з формуванням Руської державності. Основним осередком осмислення та формування нових світоглядних ідей стає чернецтво, яке виражає цей новий світогляд в літературних пам'ятках. Так Нестор у «Повісті Минулих літ» осмислює місце руського народу, серед інших народів світу в рамках біблійної картини світу, а Іларіон затверджує ідею рівності народів. Духовенство, активно впливає на світогляд князів, що виступають правотворцями. Церква користуючись адаптованими перекладами Номоканону що відомі як Кормчі книги, отримує юрисдикцією на значною частиною суспільних відносин. Частина норми-табу що існували в язичницький період, знаходять нове обґрунтування в рамках християнського світогляду.

Загалом християнський світогляд, відрізнявся дуалізмом уявлень про добро і зло, сприйняття світу як ієрархізованої структури а також чітким уявленням про особисту відповідальність особи за свої вчинки. Ці всі особливості світогляду сприяли розвитку уявлень правого світогляду. А саме уявлення про правопорушення, необхідність слідуванню норм, зокрема і таких що встановлені ієрархічними структурами, такими як церква чи держава, а також уявлення про особисту відповідальність за свої вчинки.

РОЗДІЛ 3

ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ СЛОВ'ЯН У ПРАВОВИХ ДЖЕРЕЛАХ РУСІ

3.1. Уявлення про людину як суб'єкта правових відносин в літературних пам'ятках Русі.

В цьому розділі розглянуто питання, світоглядні уявлення що існували на Русі щодо питань які є тісно пов'язані з правом, і завжди знаходили осмислювались як в етичному так і в правовому аспекті. Цими основними уявленнями є уявлення про життя людини та його цінності, свобода людини та питання правового становища залежних станів на Русі, співвідношення колективної і індивідуальної відповідальності людини.

Досліджуючи світоглядні основи не можна не зачепити антропологічний вимір, адже поняття права без людини як основного суб'єкта правовідносин втрачає свій зміст. Уявлення про людину що існували в язичницькі часи було трансформовані під впливом християнства, як відмічають дослідники результатом прийняття християнства стало «формування нового типу людини з видозміненим світобаченням і світорозумінням. Засвоєння постулатів християнства здійснило переворот у сприйнятті і розумінні людиною самої себе, своєї природи, сутності, свого місця у світі і суспільстві»⁸⁹

Дослідники відзначають що в філософська думка на Русі в своїй основі була глибоко людиноцентричною. Вілен Горський з цього приводу пише «Домінуючою інтенцією давньоруської філософської думки складає так би мовити екзистенціально-антропологічна редукція філософського знання. Пошук оновленої людини становить стрижень філософських розумів»⁹⁰

⁸⁹ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О.О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (науковий редактор). Київ. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. С.191

⁹⁰ Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова Думка, 1993. С.6

Життя людини, як ми з'ясували в попередніх розділах в дохристиянський період цінувалось не однаково, табу покладали сурові покарання, за посягання на життя всередині общини, однак посягання на життя чужинців в середині общини не знаходило суворого покарання. Християнство привносячи новий, більш антропоцентричний світогляд, з заповіддю «не вбий» вступає в конфлікт з покараннями у вигляді смерті, та кровної помсти. Інститут кровної помсти, що одночасно що в родово-племінному суспільстві була елементом колективної безпеки роду, поступово зникає, це зокрема відображено в різних редакціях «Руської правди», де вона існує в перших редакціях, а пізніше була замінена на штраф. Кровна помста в «Правді» була передбачена за такі тяжкі злочини як вбивство чи заподіяння серйозних поранень, отже загалом відповідала принципу «око за око».

Ідея особистої відповідальності людини за власні вчинки розривається в понятті «самовластності», під «самовластністю» розуміють можливість людини усвідомлювати значення своїх дій, та робити власний вибір. На відміну від уявлень дохристиянського періоду, такою суб'єктністю не наділяються тварини та інші об'єкти природи.

Якщо шукати відповідник у сучасних концепціях то до самовладдя людини над собою можна віднести концепцію дієздатності тобто здатність особи самостійно приймати рішення та нести відповідальність, що правда мова тут іде радше про відносини з надприроднім. Так самовластність з'являється при розмежуванні відповідальності за вчинені гріховні поступки, між самою людиною та впливом диявольських сил. Більдюг аналізуючи таке розмежування відмічає що на відміну від перекладів візантійських творів, де вплив темних сил не звільняє людину від відповідальності за свої вчинки, в власне давньоруських провина частково знімається з «самовластної» людини, у ситуаціях коли особа виявляється недостатньою кмітливою під час зустрічі з дияволом⁹¹ Іншу позицію займають автори книги «Антропологічний код української культури і

⁹¹ Бильдюг А. Б. «Самовластность» человека в древнерусской письменности XI–XIII вв. Вестник Санкт-Петербургского университета. 2007. № 4. С. 301-306.

цивілізації» відзначаючи що в рамках давньоруського світогляду «Спроба перекласти провину за власне зло на деякі потойбічні сили сприймалася майже як єресь»⁹²

Отже, в християнський період ставилось питання щодо вольового аспекту вчинків особи. аналізуючи уявлення давньоруських авторів стосовно людської волі дослідники відмічають, що в рамках християнського світогляду з його уявленнями про добро і зло, саме воля особи виступала основною перепорою на шляху зла⁹³

Щодо еволюції уявлень про волю вибору, та особисту відповідність, то враховуючи той факт що в язичницький період у слов'ян не було уявлень про фатум, як вже відмічалось в попередньому розділі, можна припустити що ідея про людину як відповідальну за свої дії доволі органічно інтегрувалась з новим християнським вченням. Якщо поглянути на відображення цих уявлень в норма руського права то дійсно умисне вбивство карається більш жорстоко ніж таке, що було вчинено без попереднього злого умислу, під час сварки, або застілля⁹⁴ Тобто зла воля особи безперечно оцінювалась більш суворо, ніж злочин що міг виникнути під час застільної сварки, в той же не знаходимо жодних посилянь, що до можливості злочинця апелювати до надприродного, як до пом'якшуючи обставини. З іншого боку норми права відображають і уявлення про існування форс-мажорних обставин. Так норма «Правди» стосовно кораблетрощі купців передбачає що, втрата купцем товару через кораблетрощі купців не дає підстав для його продажу, потерпілого за борги, оскільки таке нещастя від богу, а сам купець не винний. А підставною для відповідальності за втрату товару була недобросовісна поведінка такого купця⁹⁵

⁹² Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О.О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (науковий редактор). Київ. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1 С.212

⁹³ Там само. С.212

⁹⁴ Розширена редакція «Руської правди» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003 с.С.27

⁹⁵ Там само С.31 стаття 54

Таким чином на Русі не тільки існувало чітке уявлення про особисту відповідальність, а і відбувались спроби осмислити людську волю, та її співвідношення з мораллю, знайти причини порушення людиною моральних норм, знайти причини вчинення нею аморальних чи то гріховних вчинків в неприродньому.

В ранніх редакціях «Правди», на найбільших родичів чоловічого роду (братів батьків та синів) покладається право, чи то обов'язок здійснювати кровну помсту, в пізніших редакція така норма зникає. Не зважаючи на те що вільна людина на русі переважно відповідала за свої вчинки самотійно, існував на русі і інститут колективної відповідальності. Так наприклад, штраф за вбивство, якщо не було виявлено вбивці покладался колективно на громаду, на території якої було знайдено тіло. Вірогідно такий інститут існував для того щоб нівелювати кругову поруку в общині, внутрішні зв'язки якої були набагато тісніші за церковну адміністрацію. Холопи не несли самотійну майнову відповідальність, адже їх залежний статус зазвичай передбачав відсутність статків.

Сьогодні особиста свобода визнається лише одним з фундаментальних прав людини, проте протягом більшої частини історії людства існували різні форми особистої несвободи. Відповідно існує багата історія філософських спроб обґрунтувати фактичний стан речей. Хоча в цьому дослідженні «Руській правді» і присвячено окремий підрозділ, аналіз її норм стосовно статусу вільної і невільної людини було б доречно подати саме в цьому підрозділі.

Попович приводить думку про те, що рабство на Русі мало патріархальні витоки, припускаючи на те що термін «челядь» на Русі використовувався не виключно до невільників іноземного походження, а включав в себе широке коло осіб що загалом відповідало уявленню римському про «familia»⁹⁶.

На Русі існувало декілька залежних класів таких як холопи – невільні особи близькі за статусом до рабів, закупи, особи що потрапили в боргову залежність, та смерди. Основними джерелами поповнення залежних станів, ставав полон,

⁹⁶ Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 С.144

торгівля, а також потрапляння в рабство через борги, самопродаж, в окремих випадках як покарання. Окремі дослідники надають ролі особистої свободи великого значення, так Киричок відзначає що в основі норм «Правди» лежить «фундаментальні для Античності і Середньовіччя поняття «вільної» і «невільної» людини. У «Руській правді» вони названі «свободна» і «несвободни».⁹⁷ З таким твердженням можна погодитись лише частково, дійсно норми і відображають обмежену правову дієздатність «невільних» прошарків населення, наприклад обмеження щодо виступу холопів у ролі свідків. «На свидетельство холопа не ссылаются, но если не будет свободного {человека в качестве свидетеля} то при необходимости {можно} ссылаются на боярского тиуна, а на других не ссылаются, а при небольшом иске[можно]сослаться на закупа»⁹⁸ Але як бачимо, і ця норма не є абсолютною, оскільки містить примітку що у разі відсутності свідка з вільних можна покладатись на боярського тиуна (посада управителя, як розуміємо за змістом, з холопів) Отже людина що знаходилась, не втрачала право свідчити повністю, а лише була небажаним свідком, до якого звертались за відсутності вільних осіб.

Іншим прикладом обмеження було перекладення відповідальності за збитки, спричинені холопами, на власника. Проте можемо припустити що такі обмеження мали радше практичний характер. Адже зрозуміло що людина яка не мала власного майна не могла самостійно сплачувати штрафи.

Холопи проникали у багато сфер життя, займаючи посади, управляючих тіунів, сільських старост, кухарів і конюхів, посягання на життя окремих осіб оцінувалось доволі високо, на рівні з торговцями. Закритою для холопів, у разі якщо вони не були звільнені, залишалась церковна кар'єра⁹⁹

Закупи як люди що потрапляли в залежність через борги займали проміжне становище між вільними та невольними, адже закуп не був власністю, а лише

⁹⁷ Киричок О. Б. «Руська правда» в контексті українських політично-філософських ідей. Філософські обрії. 2008. № 19. С. 14–27. С.19.

⁹⁸ Розширена редакція «Руської правди» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.. С.32

⁹⁹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI — XIII вв. М.- Л.: Наука, 1966. С.50-51

відпрацьовував свої борги, отже перебував в своєму становищі тимчасово. Закупи відповідно до норм «правди» не були позбавлені правосуб'єктності, в окремих випадках несли самостійно несли правову відповідальність (Стаття 58), ряд статей Правди направлений на захист закупів від свавільної поведінки кредитора, такої як безпідставні побиття, чи спроби продати закупа в рабство штрафувались. Покаранням за порушення для закупа наприклад за спробу втечі могло стати переведення в холопство, з іншого боку якщо закуп після втечі жалівся на жорстокість з боку власника, то мав право на судовий розгляд його скарги.

Ставлення церкви до рабства на Русі було двояким, з одного боку церква встановлювала в рамках своєї юрисдикції окремі обмеження, так вважалось гріховним продавати хрещеного раба торговцю іншого віросповідання. Церква висувала до своїх служителів та прихожан вимоги що до гуманного ставлення до рабів, проте епітимія за вбивство раба була нижчою ніж за вбивство вільної людини.¹⁰⁰

Загалом в нормах правди не відображено жодних уявлень про «природне» рабство на основі етнічного чи класового походження, пониження до залежного соціального статусу могло відбутись через такі «незначні» причини заборгованість, або у вигляді покарання за порушення норм. Про те що рабство на русі не мало дегуманізуючих ознак свідчило, і те що не існувало обмежень що до торгівлі «своїми», Попович приводить в приклад Реформи солона в Греції, що забороняли само продаж, та римські закони 12 таблиць, які вимагали продавати латинян у рабство виключно на чужину.¹⁰¹ Норми ж права на русі навпаки забороняли продавати християн іновірцям. Залежні стани не були позбавлені правосуб'єктності повністю, хоча і не несли за себе майнову відповідальність. Між вільними та невільними людьми існував проміжний шар закупів.

Якщо говорить про привнесений християнством вимір оцінки людини, то варто звернути увага на уявлення про святість людини. Ідея святості як

¹⁰⁰ Там само с.53-54

¹⁰¹ Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев : Наук. Думка, 1985 . С.145

уособлення певного морального ідеалу особистості, наближеного до сакрального. Як відмічає Горський уявлення про святість у слов'ян існували і в дохристиянські часи «Місцем розташування в просторі часі святості вважались ті найбільш відповідальні зони, які начебто збирали, організовували навколо себе весь світ. Ці зони населяв відповідний «святий» народ, що вів «святе» життя, що сприймається як орієнтир для організації людської життєдіяльності»¹⁰² Отже у часи слов'янського язичництва, хоча і існувало поняття святості, воно поперше не було індивідуалізоване, тобто ним наділялись певні колективні суб'єкти(народ), а по-друге існували десь, в абстрактних далеких краях. В той же час християнське уявлення про святість акцентує увагу на особистості святого, до того ж цей святий існує не тільки в міфічних далеких країнах. Оскільки церква канонізувала реально існуючих людей, і з поширенням християнства свої святі з'являлись і на Русі, то можна говорити що святість в християнстві, набагато більш приближений до людини приклад для побудови життєвого шляху. В той же час образ святості вибудовує якщо не альтернативний світському, то паралельний ідеал людського життя, ієрархію чеснот.

Разом з поширенням християнства розвивається на Русі, такий літературний жанр як «житія святих». Горський відмічає також поширеність такої літератури відзначаючи що «Агіографічні твори, присвячені описові житій святих, подвижників адресувались не вузькому колу інтелектуальної еліти. Вони утворюють предмет щоденного читання і повчання для широких кіл давньоруської суспільності»¹⁰³ Тож можна говорити про широкий вплив таких творів на світогляд Русі. Жанр житій святих, а отже і певні уявлення про святість було імпортований з закордону, однак на відміну від, наприклад «Номоканонів» географія походження цих творів була ширшою та включала тогочасний християнський світ загалом. «Серед перекладених Патериків найбільш відомими, починаючи XI ст. були «Синайський патерик» присвячений опису життя сирійських монахів, та «Єгипетський Патерик» («Сказання про

¹⁰² Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова Думка, 1993. С.72

¹⁰³ Там само. С.59

єгипетських чорнозирців»). Трохи пізніше поширюється також «Римський Патерик», складений на заході»¹⁰⁴ Отже першими творами з якими знайомились читачі були переклади проте з часом почали з'являтися і місцеві збірки. Які вже і відображали особливості місцевого світогляду. Одним з таких творів було «Житіє Бориса та Гліба» іншою визначною збіркою в цьому жанрі є «Києво-Печерський Патерик» збірка що розповідає про життя монахів Києво-Печерського монастиря. Збірка складена у вигляді листування Єпископа Симона та ченця Полікарпа. Метою збірки було обмалювати певний шлях до святості. Борис і Гліб були князями, в той час як патерик розповідає про монахів, тож не можна казати про те що жанр адресувався якомусь вузькому колу населення. Горський відмічає що в основі патерика лежать зіставленням між двома різними системами цінностей, що існували в епоху середньовіччя. Умовно «світська», що відводить важливу роль честі, та усвідомленню власної гідності, та «церковна» що акцентує увагу на ідеалі співчуття, ідеї самопожертви¹⁰⁵

При дослідженні уявлень про людини не можна пропустити гендерний аспект. Зокрема дослідженням гендерного аспекту в праві Русі займалась Аніщук, дослідниця протиставляє язичницький період в якому за словами дослідниці «слов'яни не розглядали жінок як рівноправних суб'єктів суспільства»¹⁰⁶ та християнський вплив який за на думку автора «Незважаючи на його прогресивне значення сторону гуманізації прав людини, водночас даною релігією підтримувалася політика, що спрямована на утвердження гендерної асиметрії в суспільстві.»¹⁰⁷ Не можна погодитись з радикальними уявленнями дослідниці щодо статусу жінки у язичницький період як, до речі, яскравим прикладом жінки високого статусу у язичницький період слугує постать Княгині Ольги, зафіксована у Повісті минулих літ. Звісно Ольгу як дружину князя не може слугувати належними прикладом для відображення статусу жінок загалом,

¹⁰⁴ Там само с.60

¹⁰⁵ Там само с.67

¹⁰⁶ Аніщук Н. В. Вплив християнської традиції на формування права Київської Русі: гендерний аналіз / Н. В. Аніщук // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. - Одеса : Фенікс, 2012. – Вип. 45. – С.336.

¹⁰⁷ Там само.

однак її історія яскраво відображає «межі можливого» для особи знатного походження. Так Ольга фактичним правителем одразу після смерті свого чоловіка Ігора, Літопис умовчує як саме було вирішене питання про владу, так описуючи політичну ситуацію у Києві на момент смерті Ігора «Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець 5 його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин»¹⁰⁸ Отже з літопису нам не відомо про принаймі спроби кормильця (тобто наставника) Святослава, ні то воєводи Свенельда захопити владу, або принаймі перейняти опіку над малолітнім князем. Саме Ольга одразу починає розглядатись усіма як законний правитель, не тільки киянами та дружиною, а і древлянами, що в той час можна припустити дотримувались більш «питомо слов'янських» уявлень про статус жінки. Древліани посилають своїх «ліпших мужів» щоб одружити Ольгу зі своїм князем Малом. За умови лише цього факту говорити про статус жінки речі, у дохристиянській русі не доводиться. Надалі в літописі приводиться добре відома історія про помсту Ольги древлянам за свого чоловіка. Варто відмітити що в цій історії саме Ольга віддає накази, які без вагань виконуються, не знаходимо згадки про жодних радників княгині. Не обмежена її роль як правителя лише громадянською сферою, як пише літопис «Ольга з сином Святославом збрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю.»¹⁰⁹ Отже жінка на русі могла виступати і очільником військового походу. Історія про хрещення Ольги також свідчить про її свободу в прийнятті рішень як правителя. Врешті решт і сам літописець завершує розділ про Ольгу похвалою, щоправда її головним досягненням в літописі постає не вмiле правління, а особисте хрещення «Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом»¹¹⁰

Проте сам приклад Княгині Ольги, не може дати відповідь щодо уявлень про місце жінки, все в основі суспільства давні слов'ян лежала патріархальна

¹⁰⁸ Повість минулих літ, за виданням - Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С.30

¹⁰⁹ Там само С.34

¹¹⁰ Там само С.39

родина, як це вже зазначалось в попередніх підрозділах. Як відмічав Грушевський прихід християнства сприяв швидше ослабленню патріархальної влади батька над жінками та дітьми, ніж її посиленню¹¹¹

Підсумовуючи, можна сказати що в антропологічному вимірі, християнство мало значне значення, проте загалом світогляд зберіг уявлення з часів слов'янського язичництва

3.2. Уявлення про правителя та його роль у правотворенні в літературних пам'ятках Русі.

Уявлення про правителя тісно переплітаються з уявленнями про державне управління, на правителя як на нормо творця та людину, яка може виступати верховним арбітром у спорах, відіграє ключову роль у правовій системі ранньофеодального суспільства. Образ правителя в літературних пам'ятках несе в собі світоглядні уявлення про роль правителя, характеристики на яких має базуватись правління. Образ ідеального правителя відображався як в прижиттєвих творах, що мали на мені звеличити правителя, таких як «Слово про закон і благодать» так і в посмертних характеристиках. В цьому розділі окремо досліджуються уявлення про правителів в жанрі «настанов», або «зерцал», а також образи окремих визначних правителів в інших пам'ятках, таких як літописи.

Дослідники відзначають як тісно були пов'язані уявлення про чесноти князя та питання влади «Як показує аналіз князівських характеристик, топіка чеснот, окрім усього, відіграла роль своєрідного джерела, з якого витікала чи не вся давньоруська етико-політична розробка проблеми влади.»¹¹² Правитель не є тотожним закону, але виступає основним законотворцем, і очевидно що правитель не ототожнюється з правом. Однак роль правителя найбільше всього

¹¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том I / М. С. Грушевський - Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954. С.347

¹¹² Киричок О.Б. Образ «ідеального князя» як ампліфікація етичних топосів давньоруської людини. Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти. Київ.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. 2013. С. 15

співвідноситься з поняттям влади, а отже і держави, за відсутності писаного конституційного акту, на правителя як особистість покладається роль особи що своїми моральними характеристиками та вчинками має відражати те на яких засадах має базуватись держава. Отже чесноти можна порівняти з принципами права на яких мали базуватись дії правителя.

Образ ідеального правителя складався з наділення його певним переліком чеснот – позитивних особистих характеристик. Дослідники виділяють такі чесноти що затвердились на русі: чотири античні характеристики такі як «мужність» «мудрість» «справедливість» та «помірність»¹¹³ Ці особисті характеристики можна порівняти з сучасними принципами права мудрість – з принципом розумності, помірність – з принципом пропорційності, принцип справедливості. Не може знайти хіба що відображення такої чесноти як мужність, яка існувала в зв'язку з важливою військовою роллю правителя в середньовіччі. Ці чесноти доповнювались «християнськими» чеснотами «віри надії і любові».¹¹⁴ Луцький досліджуючи християнський світогляд приводить дещо іншу ієрархію чеснот . «Провідними вважалися віра в Бога, сподівання на його любов і любов до нього. Похідними від них були справедливість, помірність, милосердя, скромність тощо»¹¹⁵ Загалом ці чесноти відображають принцип гуманізму. Другою складовою образу ідеального правителя є відображення чеснот на його діяннях.

Одразу постає питання про виділення ключової чесноти. Так Целік аналізуючи характеристику подану в некролозі Всеволода Ольговича відмічає співвідношення літописцем оцінки таких характеристик князя мудрості з одного боку, та його сваволі, в прийнятті судових рішень.¹¹⁶ Як бачимо мудрість у цьому контексті треба розуміти саме як розум князя, проте Князь використовує розум для прийняття свавільних рішень, що порушує принцип справедливості, за що і

¹¹³ Там само. С.15

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Іван Луцький. Християнство як світоглядне джерело Української держави й права Вісник Прикарпатського університету. Політологія. № 8 с.108-113

¹¹⁶ Целік Т.В. Філософська культура Київської Русі: методологічні та джерелознавчі аспекти дослідження / Целік Т. В // Наукові записки. Том 20. Філософія та релігієзнавство с.36

отримує негативну оцінку літописця. В свою чергу, Киричок на основі дослідження князівських некрологів вважає «що такою домінантною чеснотою виступало “миłosердя”, яке у християнському наборі замінило античну “справедливість”»¹¹⁷. Горський відмічає також важливість для князів що проводили багато часу в військових походах разом зі своєю дружиною «Моральною насамперед вважається поведінка, яка відповідає вимогам, що висуваються перед хоробрим витязем як зразком мужності та відваги.»¹¹⁸ відмічає таку характеристику як «буйство» що загалом можна співвідносити з хоробрістю, однак цій чесноті не можна знайти відображення певного принципу права. Отже основними чеснотами на думку дослідників виступають миłosердя що тісно пов'язано з поняттям гуманізму, та справедливість.

Образ Володимира Великого доволі детально розкрито в «Повісті минулих літ», де автор відводить значну частину тексту не тільки військовим походам князя, а й історії про вибір князем релігії. Хоча «Повість» не відноситься до жанру «настанов» безпосередньо, фактично містить образ князь, якому б нащадки Володимира мали наслідувати. На початку твору Володимир виступає як язичник, що далекий від дотримання усіх норм християнської моралі, має декілька дружин та багато наложниць, через що літописець порівнює його з біблійним царем Соломоном.

Історія з послами різних релігій, кожні з яких описували переваги своєї віри, наведена в літописі під роком 986. Так віру іслам представляють послы з Волжської Булгарії, а християнство західного обряду – німці, іудаїзм же представляють хозари. Володимир виступає не як освідомлений в релігійних аспектах діяч, відвертаючи, наприклад, іслам через обмеження на споживання алкоголю та свинини. Людиною, яка пояснює теологічні особливості релігійних вчень у творі, стає філософ з Греції, тобто Візантії.

¹¹⁷ Киричок О.Б. Образ «ідеального князя» як ампліфікація етичних топосів давньоруської людини. Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти. Київ.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. 2013. С. 17

¹¹⁸ Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій UR: <http://thales2002.narod.ru/hor2.html> (дата звернення 10.05.2021 року).

Серед чеснот Володимира, які наводить автор, можна відзначити його любов до книжного слова та благодійність на користь старих і вбогих. Літописець відзначає, що важливу роль при прийнятті рішень відігравала військова дружина князя *«Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своїї], і про порядки землі, і про війни.»*¹¹⁹ Таким чином, бачимо військову дружину як основний клас на Русі, що є найбільш наближеним до князя Володимира, та навіть має вплив на формування державного устрою.

Ставлення Володимира до закону та справедливості яскраво ілюструє уривок записаний під 997 роком:

*«І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи ІІ Володимирові: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?» І він мовив: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому: «Ти поставлений еси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир тоді, одкинувши віри 12, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде». І мовив Володимир: «То нехай так буде.»*¹²⁰

По-перше, варто відмітити, що Володимир сумнівається, чи не є відхід від писаних норм «Руської Правди» гріхом. Єпископ а цьому епізоді вказує на божественне походження влади, і відзначає необхідність перейти до інших видів покарань, адже у часи поширення злочинності грошові санкції вочевидь перестали бути ефективним інструментом підтримання суспільного порядку. В уривку не деталізується до яких саме покарань, однак можемо припустити що це могли бути як тілесні покарання, так і страти. Окремо єпископ відзначає, що навіть в такій ситуації не варто відмовлятися від інституту дізнання. Володимир погоджується з єпископами, не зважаючи на те що вира (грошовий штраф) є основним джерелом поповнення казни. Отже оскільки влада князя походить від Бога, князь наділений правом, в часи коли виникає така потреба, виходити за рамки писаного права та застосовувати більш жорсткі заходи, при цьому не забуваючи про дотримання певних процедур. Таким чином, в часи Володимира право та закон на Русі не ототожнювались, існували уявлення про необхідність в

¹¹⁹ «Повість минулих літ» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. С.71

¹²⁰ Там само С.71

підтриманні суспільного порядку, та обов'язок князя діяти у відповідній ситуації. Такі повноваження виходили з самої природи влади князя, та не потребували окремого нормативного регулювання, адже в тексті не згадується письмове оформлення зазначених дій.

Завершуючи частину присвячену князю літописець дає Володимирі таку характеристику: «Він є новим Костянтином великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої,— і сей так учинив, подібно йому. Якщо бо раніш пробував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім же старався він про покаєння.»¹²¹ Порівнюючи правителів, автор звеличує Володимира та відзначає хрещення Русі як його основну заслугу.

Загалом образ Володимира Великого не є бездоганим, літописець не приховує його «нехристиянської» поведінки в період до хрещення, основною заслугою його правління автор змальовує саме хрещення Русі, святенництво при цьому починає роль морального орієнтиру для князя, зокрема і у питаннях права. Таким чином, в образі Володимира відображено більшість характеристик-чеснот що мали бути притаманні ідеальному правителю – «мужність» «мудрість» та «справедливість», окрім цього з хрещенням Володимир набуває також окремих «християнських» чеснот таких як віра, та милосердя, наявність чеснот літописець підтверджує чисельними прикладами з діяльності князя. Загалом можна віднести образ Володимира в Літописі до образу ідеального правителя.

Окремо варто відмітити розділ висловів що до «Влади і Княжіння» викладено у складеній у Візантії збірці афоризмів під назвою Бджола. Цей розділ є доволі об'ємним у порівнянні з іншими що свідчить про те що ця тема була затребуваною. В афоризмах закріплені вимоги до правителів такі як: освіченість «Платон: Велику владу мати – великий розум належить мати»¹²² та «Демосфен: влада нерозумна -причиною зла буває»¹²³ Агафон же нагадує що «закон князю

¹²¹ Там само С.76

¹²² «Бджола,» за виданням Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпушко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С.559

¹²³ Там само.

від бога доручений»¹²⁴ Отже до правителя на русі висувались певні раціональні вимоги, такі як освіченість, та слідування приписам законів.

Варто відмітити що не зважаючи сакралізацію влади Князя книжниками, вірогідно за візантійським зразками, дані літописів свідчать про те що ні жителі міст, ні князі не сприймали свою владу як сакральну. Такий стан речей частково можна пояснити особливістю системи спадкування на Русі, оскільки влада в Києві та інших містах переходила не від Батька до Старшого сина, мала теоретично передаватись від старшого брата до молодшого, в рамках одного покоління, фактично ж така система призводила до постійних міжусобних воєн між князями. На фоні такої системи де князі змінювались раз на декілька років, нехай і в рамках однієї династії, про творення якогось містичного ореолу не могло йти мови. В свою чергу збори містян у вигляді віче фактично залишається суб'єктом політики. В літописі неодноразово зустрічаємо згадки про віче громадян, які виступають з певними вимогами до князів, а у періоди коли через міжусобиці місто залишається без князя, надсилають послів, до того чи іншого претендента, на престол. Закликають того чи іншого князя.

Зокрема в літописі розповідається про повстання Києві 1068 року, що згідно літопису відбулось через те що князь відмовився видати зброю для військового виступу проти половців.¹²⁵ Характерно що причиною до повстання стало не певний безпрецедентний акт княжої сваволі, а відмова від вимог віче. Князям доводиться вести перемовини з Киянами щоб отримати їх прихильність. В свою чергу Князі виступали гарантами порядку, так під роком 1113 в літописі описано, містян які двічі відсилають до з Переяслава послів, з закликом зайняти вакантний київський престол, через те що без князя в місті відбуваються погроми¹²⁶ Під роком 1138 читаємо «Вигнали новгородці князя свого Всеволодича Мстиславича з Новгорода, а Святославича Ольговича ввели до себе»¹²⁷ автор літопису подає

¹²⁴ Там само

¹²⁵ Повість минулих літ за виданням - Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С.105-106

¹²⁶ Там само С. 171

¹²⁷ Київський літопис за виданням - Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 190

цю інформацію сухо, не намагаючись виправдати або пояснити таку зміну влади, що загалом підтверджує припущення, що скинення князя через невдоволення містян було звичною справою. В цьому розділі не знаходимо рядків де князі закликають людей до покори, посилаючись на певне священне походження своєї влади. Навпаки, данні літопису свідчать, що відносини між князем та містянами сприймалися обома сторонами як такі що існують на основі певного суспільного договору, де громада, мала право вимагати від князя вчинення певних дій, правління відповідно до «ряду» таких як організація військової оборони, скидати недостойного князя.

Радитись мав князь і зі своєю військовою дружиною, в одному з епізодів в літописі де описується рада князів на озері Долобську, щодо чергового походу супроти половців, літописець так описує відмову князя виступати у похід: «Як я маю мовити? Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя кажучи: «Погубить він смердів і рільню смердів»¹²⁸ Звичайно наведені в літопис слова навряд чи можна сприймати як пряму цитату, однак саме викладення ситуації свідчить про важливість ролі військової дружини, яка мала свою думку щодо проведення походів, та могла якщо не прямо виступати проти князів, то принаймні виражати своє незадоволення.

Отже в світогляді Русі Князь був не сакральною фігурою а найманим управлінцем, який княжив на умовах певного неформалізованого суспільного договору. Такі демократичні» засади влаштування суспільства базувались на досвіді родово-племінних общин, та не були знищені більш централізованою владою монарха через особливості системи спадкування.

«Настанови» правителям можна розглядати як джерело формування світогляду законодавців на Русі. Одним видів літературних джерел які є джерелом для розуміння світогляду на Русі є так звані «Principum Specula» («князівське зерцало»), або інакше Настанови правителям, що були поширені у Європі ще з античних часів, Киричок так характеризує цей літературний жанр:

¹²⁸ Там само С. 166

«Найчастіше, це були короткі трактати, де настанови філософського, морального, політичного змісту як теоретичні, так і практичні, були викладені у вигляді кількох десятків лаконічних тез.»¹²⁹

Настанови, або ж «зерцала» є важливими при дослідженні питання світоглядних основ права, саме тому що, на відміну від безпосереднього дослідження норм що збереглися, настанови мають загальний повчальний характер, а отже надають змогу виділити, так би мовити, загальні політичні-філософські ідеї, які покладались в основу державного правління, а отже і правотворення.

Класифікуючи літературу цього жанру, можна класифікувати за авторством, як настанови складені самими правителями (або від їх імені), як правило для своїх нащадків – спадкоємців, прикладом такого твору на Русі є «Повчання» Володимира Мономаха. Та такі що складались іншими особами, філософами, чиновниками, радниками, або священнослужителями. Так на Русі повчання переважно складались саме представниками духовенства.

Якщо класифікувати настанови за джерелом походження, то можна виділяти переклади іноземних творів, та місцеві твори. Однак застосовуючи таку класифікацію варто мати на увазі, що твори не існували у вакуумі. Так багато текстів можна віднести до компіляцій вже існуючих текстів. Наприклад Ізборники Святослава 1073 та 1076 років є нічим іншим як збіркою текстів. Перша частина Повчання Володимира Мономаха, є вибіркою окремих псалмів, які здійснив сам князь.

Враховуючи те, що основним джерелом іноземних текстів для Русі слугувала Візантія, це були тексти переважно візантійського походження. Киричок, класифікуючи настанови таким чином за способом подачі матеріалу, виділяє дві категорії, тексти «з прямими інвективами» тобто такі де звернення відбувається до конкретного правителя, або спадкоємця, та непрямі в яких замість безпосереднього звернення до певного правителя, автор створює образ

¹²⁹ Киричок О. «Principum Specula» у Київській Русі: особливості функціонування *Дриновський збірник*. 2019. (11). С.17

ідеального правителя¹³⁰. Окремі твори були створені у форматі питання-відповідь, як наприклад Послання Преподобного Феодосія які сформовані як відповіді на запитання князя Ізяслава Ярославовича.

Одним з яскравих представників жанру «Настанов» є Повчання Володимира Мономаха, дітям, цей твір складений у вигляді політичного та етичного заповіту Володимира Мономаха своїм синам, що після його смерті мали були отримати у спадок його державу. Сам текст повчання проникнутий релігійним мотивами, Частина тексту як зазначає сам Князь є компіляцією улюблених Псалмів Князя, а також уривків з робіт Василя Великого, патрона-покровителя Володимира¹³¹, другу частину тексту складає життєпис Володимира Мономаха. Основним мотивом першої частини є заклик до дотримання норм християнської моралі, покори перед богом, захисту слабших, працьовитості. Окремо, закликає до гуманного ставлення до населення під час військових дій. Володимир закликає самостійності при управлінні домашніми та військовими справами «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. «Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте»¹³²

Отже в його уявленні князя, правитель хороший правитель має добре знатись як на військовій справі, так і в управлінні своїм феодом, сам все тримати під контролем не покладаючись на своїх підлеглих, окрім цього князь закликає до усестороннього саморозвитку, приводячи в приклад власне знання декількох мов.

Загалом Мономах вимальовує образ, благочестивого правителя, яким на його думку був він сам, та закликає своїх синів правити у відповідності до

¹³⁰ Там само. С.20.

¹³¹ Повчання Володимира Мономаха за виданням - Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С.456

¹³² Там само. С.457.

ззначених ним принципів. Такий образ відображає «образ ідеального правителя» як змістовно так і структурно, адже витримки з псалмів відражають декларативну частину переліку чеснот. А в другій частині Князь описує своє життя у відповідності до цих чеснот.

Серед творів з жанру настанов можна відмітити і переклади іноземних творів, які також впливали на світогляд, частинами входили в до інших збірок. Одним з таким творів є Настанови Василя I Македонянина – візантійські політичний трактат, що як випливає з назви є збіркою порад правителю. Так Киричок досліджуючи Настанови Василя як джерело політичної думки, відзначає існування пізніших руських творів, що були створені його «під впливом» цих настанов¹³³ Отже, доречним було розглядати і ідеї таких творів. Що до основних ідей. Досліджуючи основні ідеї які висвітлені в настанові Киричок зокрема виділяє зокрема Ідея «верховенства права», себто необхідності дотримуватися як підлеглими, так і самим правителем законів, навіть встановлених попередниками¹³⁴ Хоча не можу погодитись з обмеженням ідеї верховенства права і необхідності слідуванню законам, все ж дотримання законів що були встановленні попередніми правителям відображає принцип правової визначеності. Дослідник також виділяє ідею філантропії¹³⁵ що відповідає принципу гуманізму.

Якщо говорити про стать правителя, то традиційно образ в образі ідеального правителя виступає чоловік, в настановах Русі не знаходимо обґрунтування що до неспроможності жінок до управління державою, вірогідно така ситуація також пов'язана з особливостями спадкової системи, де претендентів чоловічої статі завжди вистачало. В той же час літопис нам малює образ Княгині Ольги, як безперечно правителя (або регента), що наділений багатьма важливими чеснотами.

¹³³ Киричок О. Б. «Настанови» Василя I як джерело з української політичної думки. Філософські ідеї в культурі Київської Русі. 2017. № 9. С. 157

¹³⁴ Там само. С.159.

¹³⁵ Там само.

3.3. Відображення світогляду слов'ян у в правових нормах «Руської Правди».

Аналізуючи світогляд слов'ян в контексті правового дослідження абсолютно неможливо обійти стороною таку пам'ятку як «Руська Правда». Руська правда це умовна назва кодифікацій законів княжої доби, не існує єдиного канонічного тексту, тож встановити першого автора та точний час виникнення збірки неможливо. Зрозуміло що норми «правди» з часом змінювались та доповнювались. Норми правди дійшли до нас у багатьох «списках» Серед науковців існують різні класифікації цих списків, так вчені виділяють списки Короткої Правди, Широкої Правди та текст Скороченої Правди.

Якщо ж говорити про походження самих норм, то на відміну від норм церковного права, норми «Правди» скоріше за все вони являють собою кодифікацію звичаєвого права слов'ян, а отже безпосередньо відображають їх світогляд. Можна припустити найдавніші редакції Правди, якраз відображають те саме «руське право» про яке згадується в перших договорах Русі з Візантією, адже в основі норм в договорах також застосована система грошового відшкодування. Норми права активно формувались князями, однак Князі як законотворці в процесі правотворення не могли не озиратись на суспільні уявлення про справедливість, саме тому в рамках цього дослідження не є настільки важливим питання авторства чи року написання конкретних статей «правди».

Як припускають окремі дослідники, правові звичаї що пізніше лягали в основу права Русі, могли формуватися в середині територіальної общини – верві, через створення уставленої практики щодо певних питань на вервних судів. Отже, окремі Руської правди мають вервне походження, зокрема передбачені в правді слідчі дії такі як закличу, зводу, гоніння сліду¹³⁶, також на підтвердження вервного походження норм дослідниками відзначається безпосередня згадка

¹³⁶ Бердій М. М. Верв у Київській Русі: самоврядування і право. *Studia z zakresu prawa, administracji i zarządzania*. 2016. Т. 9. С. 39–55.

верві в нормі щодо виплат дикої віри. Проте в цих нормах верв виступає не як автономна община, що взаємодіє з князівською адміністрацією. Тож вважаю що норми вервного та князівського права, могли існувати, та розвиватись паралельно, а отже визначати вервне право як основу «Руської правди» не варто, хоча окремі практики що були вироблені територіальними общинами все ж були інтегровані в норму правди.

Одразу постає питання, хто закріплював норми «Правди»? Традиційно виділяють «Правду Ярослава» та «правду Ярославичів», однак окрім самих князів «правда» згадує і інших осіб, так в другій статі Розширеної редакції окрім самих Ярославичів зазначено також «їх мужів», проте ким саме були ці люди не деталізовано. Таким чином, на вказаному історичному етапі можна говорити про відносну політичну єдність русі, що відобразилось у спільному прийнятті законів, а також про зїзди князів, як колективний орган прийняття нових доповнень до «Правди». Зовсім іншу картину, прийняття змін до «Правди» дає нам 53 стаття «Розширеної редакції», в ній йдеться про норми запроваджені Володимиром Всеволодичем, більш відомим як Володимир Мономах, в нормі йдеться що постанови відбулась на зборі дружини на берестовому полі, в переліку дружини зазначені київський, білгородський та переяславський тисяцкі¹³⁷ а також інші дружинники, чиї посади не названі. Один з дружинників є представником іншого князя – Олега. Загалом ці доповнення вносяться князем вже одноосібно, а іншими членами з'їзду є тисяцкі, не зрозуміло чи виступають вони співавторами змін, які мали право радити князям, адже були більш наближені до правозастосування, чи запрошенні лише для того щоб дізнатись про нововведення.

На відміну від літературних творів з жанру «зерцал», які лише «повчають» правителів щодо питань праведного життя та управління державою, мають більш

¹³⁷ «Руська правда» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. . С.-30

ідеалістичне направлення, «Руська Правда» як збірник безпосередньо норм відображає як саме ті чи інші світоглядні позиції відображались в законодавстві.

Перше, що варто відмітити так це утилітарний характер норм, які направленні не стільки на покарання злочинця, чи його виправлення, скільки на поповнення княжої казни, та відшкодування шкоди, потерпілому. Можна припустити що відсутність виховної функції у нормах «Правди» пов'язано з тим що аспект морального виховання особи, покладался на церкву, моральне виправлення було справою священнослужителів та самої людини.

Характерною особливістю світоглядної системи яка відображена в «Руській Правді» є відсутність чітко закріплених привілеїв пануючих прошарків населення, так дійсно «найбільш корисні» привілейовані прошарки такі як «княжі мужі» користуються певним захистом, у вигляді більш високих ставок покарань за їх вбивство, проте ми не знаходимо норм що дозволяли їм безкарно вчиняти злочини, чи нести за них меншу відповідальність, як вже зазначалось вище основною світоглядною ідеєю яка прослідковуються у нормах Руської Правди є не теза про рівність людей, яка зустрічається у інших творах, а про їх різну цінність, для держави та відповідно для князя. Відповідно людина розглядаються в певному утилітарному ключі.

Киричок відмічає що окремі норми «правди» обмежували владу», зокрема дослідник на декілька статей, зокрема щодо заборони продажу холопів, та обов'язку князя судити зі свідками, виходячи з цього Киричок робить висновок «Давньоруський князь не уявлявся вищим від закону і законодавства, однак і не був «першим серед рівних»¹³⁸ С таким твердженням загалом можна погодитись, однак варто відмітити що норми «Правди» за виключенням наведених статей обходять питання, врегулювання княжих повноважень, а князь як це показано в літописі міг відходити за рамки норм «Правди» у надзвичайних ситуаціях. Приклад відходу князя від приписів правди, що відображений в літописі відмічався у попередньому розділі цього дослідження. Окремі дослідники також

¹³⁸ Киричок О. Б. «Руська правда» в контексті українських політично-філософських ідей. Філософські обрії. 2008. № 19. С. 14–27. С. 18

відзначають що відсутність в правді норм що регулювали б посягання на владу князя свідчать про певний «демократизм», проте вважаю що питання що безпосередньо стосувались князів та їх близьких, вирішувались особисто князями.

Життя людини у «Руській правді», та її здоров'я оцінене по різному, в залежності від статусу особи. Хоча в більш пізніх редакціях «Правди» і не передбачають прямо покарання у вигляді смертної кари, в Короткій та Розширеній редакції зустрічаємо такий архаїчний інститут як кровна помста, а грошовий штраф існує у якості альтернативи, якщо відсутній родич що міг би здійснити кровну помсту. Смертна кара зникає з Правди з поколіннями, так покарання холопа що вдарить вільну людину була Діяла за Ярослава Мудрого, але була замінена штрафом його дітьми.¹³⁹ Можемо припустити що заміна кровної помсти штрафами, та покарань у вигляді смертної кари, пов'язано з поширенням християнського світогляду, важливим аспектом якого була заповідь «не вбий», однак не варто виключати і суто утилітарний характер таких нововведень, оскільки отримання доходів у вигляді штрафу було вигіднішим ніж смерть правопорушника. Відшкодування у грошовій формі було вигідним і общинам селян «Вервам було більш вигідно отримувати майнову компенсацію за вбивство свого члена, аніж підтримувати виснажливі міжродові війни. Встановлення майнових обтяжень за злочини спричиняли боргову залежність одних вервів від інших, а відтак одержання у т.ч. політичного впливу»¹⁴⁰

Як вже відмічалось раніше Санкції за посягання на життя здоров'я або власність особи відрізняються в залежності від соціального статусу цієї особи, і не обмежувались дихотомією вільної і невільної людини. Деякі дослідники вважають що відсутність прямо передбаченої смертної кари на Русі, свідчить про відсутність такого інституту загалом, однак варто згадати що норми «Правди» регулювали лише частину, відносин, а в нерегульованій частині, князь мав

¹³⁹ Там само. С.23.

¹⁴⁰ Бердїй М. М. Вєрв у Київській Русі: самоврядування і право. *Studia z zakresu prawa, administracji i zarządzania*. 2016. Т. 9. С. 39–55. С.48

свободу діяти у відповідності з своїми уявленням про справедливості. В окремих випадках допускалась розправа над злочинцем, так вбивство виявленого у будинку злодія не каралась¹⁴¹

Не стоїть «Руська Правда» і на позиціях виключно індивідуальної відповідальності. Так колективним суб'єктом що ніс відповідальність за вчинок одного з її членів були верв – територіальна община. Відповідальність верві мала на меті, унеможливити або ускладнити кругову поруку серед членів громади, та гарантувати наповнення казни. Відображають ці норми і наявність високої ступені автономії такої общини, відносно руської держави.

Також в окремих випадках разом зі злочинцем відповідала вся його родина, яка віддавалась на поток. Поток та розграбування передбачав продаж у рабство порушника, його дітей та дружини, та розпродаж його майна. Одним з злочинів, за який передбачався поток, було умисне вбивство. Як можемо зрозуміти зі змісту норми, що також включає згадку дикої віри, яку не потрібно платити общині, поток передбачався за умисне вбивство саме членом сільської общини. І в цій нормі відображено звісно не бажання покарати членів родини, або уявлення про відповідальність дітей за вчинки батьків. А уявлення про патріархальну родину, та її членів як фактичну власність чоловіка, яка відправлялась на розпродаж разом з іншим його майном

Фактично норми «Руської правди» малюють нам картину станової держави де рівень захисту від правопорушень залежить від статусу людини, її цінності для суспільства. Проте з іншого боку можна говорити про формальну рівність перед законом (принаймні вільних станів) Адже в нормах правди не заходимо норм які звільняють привілейовані стани від покарань.

Статус жінки в нормах «Руської правди» принаймні в Розширеній редакції за Троїцьким списком відведено не так багато уваги, що свідчить про те, що загалом статус жінки та чоловіка не відрізнявся кардинально, не бачимо

¹⁴¹ «Руська правди» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. С.28.

окремого «жіночого законодавства» оскільки більшість покарань були однаковими не залежності від статі, або стать просто не згадується. Аніщук аналізуючи статус жінки в «Руській правді» пише що норми правди більше захищають права заможних жінок, а нерівність статусу відображено в тому що покарання за вбивство чоловіків та жінок було не однаковим.¹⁴² З таким твердженнями можна погодись лише частково, дійсно розмір покарання залежав від статусу потерпілого, проте такі самі норми застосовувались і до чоловіків. Не завжди покарання відрізнялось в середині одного «стану», так наприклад покарання за вбивство ремісника та ремісниці є однаковим¹⁴³. Норми що стосуються спадкування де статус жінок визначений окремо демонструють більш низький статус жінок. Так дочка померлого смерду(залежної особи) отримувала частину майна, але лише у випадку якщо була незаміжньою.¹⁴⁴ При спадкуванні бояр та дружинників дочки спадкують лише за відсутності синів.¹⁴⁵ Відповідно до статі 106 Жінка (вдова, або та що повторно вийшла заміж) мала сама обирати кому з своїх синів (тобто від першого чи від другого шлюбу) Передавати свою частину спадку, спадкоємці жіночої статі знов відсуваються на другий план. Загалом жінка згідно норм правди мала менше спадкових прав, а в інших питаннях прослідкувати відмінності не вдається.

Цікавим є відображення світоглядних уявлень в нормах Правди щодо етнічних груп, так в нормі, що передбачає покарання за вбивство, бачимо такий список: «якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник, або ж ізогой чи словенин, то призначити 40 гривень за нього»¹⁴⁶ Якщо наявність «русину» в цьому списку зачіпає питання значення цього терміну ,в той час «словенин» що ,вірогідно, треба розуміти як слов'янин загалом, або представник одного з північних слов'янських племен. У будь-якому випадку термін вжито в одному

¹⁴² Аніщук Н.В. Правове становище жінки за Давньоруським Законодавством. Актуальні проблеми держави і права. 2003 Т. 21. С.121

¹⁴³ «Руська правда» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. С.-28 Стаття 12

¹⁴⁴ Там само. Стаття 90.

¹⁴⁵ Там само. Стаття 91.

¹⁴⁶ Там само. С.24 Стаття 1 «Короткої редакції»

переліку з посадами та професіями, такими як: тиун чи торговець. Норма врегульовує встановлює загальну ставку штрафу щодо всіх русинів та слов'ян як етнічних груп, при цьому норми Правди не згадують інших іноземців, яких зазвичай виділяли за релігійними критерієм

В нормах «Правди» відображені також інститути, які мали підтримувати справедливість судочинства, а саме: залучення свідків, клятви, випробування залізом і водою. Частіше зустрічаємо згадки про свідків, так для підтвердження окремих порушень необхідні були свідки, їхня кількість відрізнялась в залежності від злочину, так і від походження особи, «Якщо чоловік штовхне чоловіка від себе чи до себе (то платить) 3 гривні, коли потерпілий виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг, чи колбяг, то йому достатньо присягнути»¹⁴⁷. Отже, як бачимо в цій нормі для стягнення шкоди необхідно представити аж двох свідків, проте іноземцям-варягам, які як представники військових професій, або ж торговці, що займали більш привілейоване становище, було достатньо клятви. В цій статі вже бачимо відображення певної нерівності. Більш серйозні звинувачення вимагали більшої кількості свідків, роль їх також змінювалась, замість того щоб підтверджувати звинувачення, вони мали, навпаки, підтвердити невинність обвинуваченого. Так в статі 18 Розширенні редакції перебачено 7 свідків для зняття звинувачення в вбивстві, і два свідки. якщо звинувачували варяга або іншого іноземця.¹⁴⁸ У разі якщо ж відповідач не міг знайти свідків, то він мав пройти випробування залізом.

Випробування залізом та випробування водою - це ордалії, що перебачено нормами «Руської правди», в тексті не деталізовано, як саме має відбуватись цей ритуал, отже можна припустити, що порядок проведення випробування залізом не був новацією Князя, а був поширеним та загальновідомим інститутом. Про те ж ,як саме відбувались випробування, наразі невідомо. Вчені припускають, що випробування залізом передбачало вчинення дій з розпеченим залізом, а винуватість встановлювалась по наявності або відсутності опіків, чи характеру

¹⁴⁷ Там само. С.25 Стаття 9 «Короткої редакції»

¹⁴⁸ Там само. С.28 Стаття 18 «Розширеної редакції»

їх загоєння.¹⁴⁹ Аналогічно відсутня деталізація по випробуванню водою, на думку Погорецького воно «полягало в тому, що випробуваного зв'язували й опускали на середину озера. Якщо він починав тонути, його витягували та вважали невинним, якщо ж "вода його не приймала", він визнавався злочинцем.»¹⁵⁰ Загалом певна «ієрархія» ордалій визначена в статі 22 розширеної редакції де за найбільш великі крадіжки передбачено випробування залізом, за менші водою, а за менше ніж дві гривні, було достатньо присягнути. Щодо обґрунтування існування ордалій «У основі ордалії лежало переконання в тому, що Бог постійно втручається в людські справи і тому його можна спонукати до участі в судовій тяжбі.»¹⁵¹ Проте сама форма ордалій свідчить на те що вони базувались ще на язичницьких уявленнях, в яких особливу роль відігравали сили природи. Однак з часом до тріади природніх сил додавались такі християнські елементи як молитви та євхаристії.¹⁵² І тут бачимо синтез монотеїзму та старих язичницьких уявлень.

Отже поряд, з раціональними інститутами свідків норми руської правди, відображають язичницькі уявлення про здатність природніх сил, таких як вогонь (розпечене залізо) та вода, визначати справедливість.

Багато з норм «Правди» присвячені врегулюванню відносин з залежними станами, такими як холопи, челядь та закупи, а саме видачі та продажу втікачів, перехід з одного залежно стану в інший, в залежності від правопорушення в розділі що вже зачіпались окремі положення правди для з'ясування місця людини суспільстві, та уявлень про особисту свободу індивіди на Русі. Перше про що свідчить такий інститут займав значну роль у суспільному та економічному житті Русі. Як вже відмічалось в попередніх підрозділах, потрапляння в залежність пов'язувалось з полонем, або невиконанням майнових

¹⁴⁹ Погорецький М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди / М. А. Погорецький // Право і Безпека. - 2002. - № 3. - С. 76

¹⁵⁰ Там само С.76.

¹⁵¹ Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ — на початку ХХ ст: монографія. Харків : Константа, 2018. С.394.

¹⁵² Там само. С.396.

зобов'язань, і не мало в своїй основі обґрунтувань про природну нерівність людей.

Іншим аспектом суспільних відносин, який врегульовувала «Правда», є торгівля: статі присвячені зберіганню товару, боргам, місячним відсоткам, свідчать про розвиток складних форм торгівлі, що і не дивно для країни, що постала на торгівельному шляху «із варяг у греки». Відображено це, наприклад, у статті 54 так званої розширеної редакції, в якій передбачено захист для торговця, що потрапив у кораблетрощу та товару, який він перевозив.¹⁵³ Законодавець намагався обмежити відсотки, що сплачувались боржниками. Взагалі в нормах «Правди» що до торговців, руська держава виступає як відсторонений регулятор, що лише встановлює загальні правила гри, не втручаючись в саму торгівлю. Це також свідчить про важливість міжнародної торгівлі для Русі.

Киричок аналізуючи норми «Руської правди» робить висновок «що її статті не були виключно практичним посібником по судочинству Вони виступали ще й своєрідною ідеальною моделлю справедливості»¹⁵⁴ з таким твердженням важко погодитись, Адже норми правди містять конкретні порушення та відповідні штрафні санкції, не всі аспекти життя є врегульованими, немає наприклад чіткого обмеження влади князя, чи певних загальних принципів врегулювання відносин. Навпаки норми Руської правди являють собою строкату збірку норми, що відображає окремі аспекти сформованого на основі світогляду суспільного договору що існував на Русі, його еволюцію, як на прикладі з смертною карою, А образи ідеального ладу якраз більш виразно прослідковуються в літературному жанрі «Настанов». Проте, для дослідження світоглядних основ права така пам'ятка як «правда» навпаки є оптимальною, оскільки відражає не ідеалізовані уявлення книжників, а являє собою зліпок тогочасних суспільних відносин.

¹⁵³ «Руська правда» за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. С. 30-31 Стаття 54

¹⁵⁴ Киричок О. Б. «Руська правда» в контексті українських політично-філософських ідей. Філософські обрії. 2008. № 19. С. 26

3.4. Відображення світогляду слов'ян в нормах Церковного права.

Норми церковного права на відміну від норм наприклад «Руської Правди» базувались, на переважно запозичених в Візантії нормах тому за походженням є іноземними, і відображають не стільки світогляд слов'ян на початку християнізації, скільки їх світогляд на більш пізніх етапах існування Русі, коли внаслідок багаторічної взаємодії, з церквою, його проповідями та санкціями населення засвоювало ті чи інші уявлення про «гріховну» поведінку.

Як вже зазначалось в попередніх розділах, на церкву значною мірою покладалось регулювання сімейних відносин, а також в юрисдикції церкви знаходились її служителі, та селяни що належали церкві.

Перші питома місцеві акти що стосувались церкви почали прийматися одразу після Хрещення, так одним з перших відомим нам актів є «Устав Святого князя Володимира, хрестившого Руську землю о церковних судах». Лотоцький так визначає мету з якою Володимир прийняв Устав «накреслити обсяг судової діяльності церковної влади в краю, який щойно введений в обсяг християнської культури»¹⁵⁵

Устав містить у собі відносно небагато статей, ними Володимир одразу започатковує чітке розділення юрисдикцій, суду звичайного та церковного. Так під юрисдикцію церковного суду підпадають виключне коло порушень. Загалом в юрисдикцію церкви відходять сімейні справи, зокрема все що стосувалось укладення шлюбів, питання чистоти віри, та моралі¹⁵⁶ В юрисдикцію церковно суду входять такі злочини які можна віднести до категорії містичних такі як: чародійства, відомство, так і сімейні злочини, такі як сімейне насильство «чи син, б'є батька, чи мати чи сноха свекров,»¹⁵⁷ а також встановлюється коло осіб спори між якими вирішуються саме церковниками.¹⁵⁸ Цікаво що до церковних

¹⁵⁵ Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року).с.210

¹⁵⁶ Там само. С.212.

¹⁵⁷ Устав Святого Князя Володимира за виданням - Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. С.36

¹⁵⁸ Там само.

людей у списку віднесено не лише служителів церкви, попів дияконів і ченців, а і такі категорії як паломників та «сліпців та хромців», що вірогідно знаходились у залежності від церкви. Основою для церковного судочинства Володимир затверджує грецький Номоканон. Судячи з того що устав носить загальний характер, адже передбачає конкретних покарань, а все регулювання мало здійснюватися на основі іноземного джерела, можна зробити висновок що Князь Володимир, не бажав активно втручатись в канонічне церковне право.

Другим важливим актом стає Статут Князя Ярослава про церковні суди, що містить вже понад півсотні статей. Статут посилається на Устав Володимира, та вказує на те що є його продовженням, однак на відміну від Уставу що містить лише загальний перелік порушень та юрисдикцій, а також посилення на номоканон як джерело.

Як пише про це Лотоцький характерною для Статуту є заміна візантійської системи фізичних покарань на штрафи¹⁵⁹ дійсно, статут Ярослава за своїм змістом нагадує норми «Руської правди», адже містить перелік конкретних порушень з відповідними штрафами. Особливістю Статуту є те, що встановлено окремі суми що сплачуються постраждалому у вигляді компенсації, та митрополиту. Нормами статуту передбачено покарання у вигляді, штрафів, а також відправлення в монастир, та відлучення від церкви, для окремих норм передбачена покарання на розгляд митрополита.

Відкриває Статут вступ, в якому Зазначається що Статут укладений Князем Ярославом разом з митрополитом Іларіоном. Як бачимо Іларіон, світогляд якого ми досліджували в попередньому підрозділі, мав також безпосереднє відношення до правотворення на Русі, в той же час Лотоцький припускає що «фактичними кодифікаторами уставів Володимира та Ярослава були грецькі єпископи»¹⁶⁰

¹⁵⁹ Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року). с.233

¹⁶⁰ Там само. С.243.

Предметом регулювання є злочини проти статевої свободи, регулювання подружнього життя, гріховні дії служителів церкви, також окремо закріплені підстави розлучення. Станове розділення наведено аналогічне до норм «Руської правди», тобто більш високий статус особи передбачає більший штраф за посягання на її життя, однак не надає права на вчинення правопорушень, або послаблення покарання.

Якщо порівнювати пам'ятки права в гендерному аспекті, то якраз в статуті Святослава більше статей що регулюють положення жінок, зокрема нормами що до крадіжок, тканин або полотна вказано що чоловік відповідає штрафом в 12 гривень, так само і жінка. В нормах «Руської правди» подібних формулювань не зустрічається. Норми статуту навіть передбачали покарання за сімейне насильство, так жінка що била чоловіка сплачувала 3 гривні штрафу, а чоловік 6 гривень, щоправда кошти сплачувались митрополиту а не постраждалим. Однак не можна говорити про рівний статус, так у статі 53 наведені лише, «проступки» дружини які можуть слугувати підставою для розлучення.

Найбільше покарання передбачалось за злочини проти статевої свободи, за них покарання визначались в «гривнях золота» (єдина згадка золотих гривень в уставі) та в рублях в залежності від статусу потерпілої, однакова сума сплачувалась потерпілій та митрополиту, окрім цього передбачалось додаткове покарання на розсуд князя.

Жорстке відмежування від чужинців що існувало у додержавний період отримує в нормах статуту релігійний характер. Передбачені окремі покарання за зв'язки з представниками інших авраамічних релігій - іудеями та мусульманами, сплата іновірцем штрафу в 50 гривень відправлення в монастир для жінок та штраф у 12 гривень та відлучення від церкви для чоловіків. В той же час не знаходимо згадки про язичників. І це враховуючи той факт що язичники в той час нікуди не зникли, Русь оточували як кочові язичники півдня, та балтські племена на північному заході.

Окремою нормою князь закріплює те що норми Статуту мають дотримуватись, його діти онуки, правнуки, а також бояри. Тобто представники княжого роду відповідно до норм статуту не стояли вище норм церковного права.

Загалом розглядаючи норми Статуту варто порівнювати їх, з тими нормами які вони мали собою замінити, а саме ті що були викладені у грецькому Номоканоні. Лотоцький пише що більш жорстокі тілесні покарання закріплені в Номоканонах не відповідали звичаям слов'ян «Отже практика вимагала примирення карних норм християнського кодексу з звичаєвими нормами національного права, що базувалась на системі викупу злочинців»¹⁶¹ Це дуже важливе спостереження, адже дозволяє поглянути на процес «гуманізації» права під впливом християнства під іншою точкою зору, якщо аналізуючи норми «Руської правди», де під гуманізацією зазвичай розуміють скасування смертної кари, до того ж, підставами цього скасування зазвичай вважають саме «християнську мораль», то як бачимо на прикладі статуту Ярослава, де гуманізація має більш широкий характер, вона відбувалась не з орієнтацією на Візантію, на навпаки з орієнтацією на власну правову традицію. Аналізуючи систему церковних покарань що склалась на Русі, Левчук також відмічає певні особливості, що склались на Русі «на Русі під впливом різного роду факторів сформувалась власна система церковних покарань, до якої входили: грошові стягнення, відлучення від церковного спілкування (анафема) та церковне каяття»¹⁶²

Лотоцький пише про те що при запровадженні нових норм, в той «перехідний час» в певних правовідносинах, наприклад в питання спадкування, існувала певна конкуренція між вже існувавими ми нормами звичаєвого права, та церковними кодифікаціями з Візантії. Лотоцький вважає що запровадженню останніх сприяло поширення християнства серед дружини, та киян загалом.¹⁶³

¹⁶¹ Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року). с.249

¹⁶²: Левчук М.В Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01 : захист 26.02.2010 / наук. кер. Толкачова Н Є. Київ, 2010. 23 с.

¹⁶³ Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року). с.210

Вважаю що не останню роль відіграла і правова визначеність кодифікованих норм, перед нечітким звичаєм. Оскільки на Русі стикалось багато різних культур, а правові звичаї навіть у різних племен що склали основу Русі могли відрізнятися, необхідне було певне універсальне джерело для врегулювання відносин.

Загалом ці дві пам'ятки які лягли в основу церковного судочинства на Русі. «Про те, що Устави князів Володимира і Ярослава активно застосовувалися в судовій практиці церковних судів, говорить той факт, що упродовж багатьох віків тексти цих джерел переписувалися, виправлялися переписувачами.»¹⁶⁴ Те що норми продовжували змінюватись, а не були відкинуті свідчить про їх органічність, про те що адаптація Князями грецьких норм була вдалою, такою що не суперечила світогляду населення.

Підсумовуючи можна сказати, що найбільш корисним для дослідження світогляду, стає саме Статут Ярослава, система штрафів надає змогу не тільки визначити коло, табуйованих діянь, а і які злочини вважалися найтяжчими (що відповідно виражено у грошовому еквіваленті) Самі заборони являють собою синтез вже існувавши у слов'ян у язичницький період табу на статеві зв'язки між родичами, та нових обмежень привнесених християнством, такі я порушення статусу ченців, або заключення шлюбу в обхід церкви.

* * *

Отже, світоглядні уявлення з поширенням християнства стають більш гуманістичними, що виражається зокрема у ставленні до людського життя, поступове витіснення інституту кровної помсти, на інші види покарання, активно розвивається уявлення про суб'єктність людини, її особистої відповідальності за власні вчинки. На русі існувало декілька залежних станів, холопи челядь та закупи, холопи та челядь були позбавлені більшості прав, в той час як закупи знаходились у проміжному становищі.

¹⁶⁴ Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX — на початку XX ст: монографія. Харків : Константа, 2018. С.353

Важливу роль у правовій системі русі відігравав Князь, особистий світогляд якого впливав на право формування та на правозастосування, джерелами впливу на світогляд князів, були духовенство, яке доносило свій світогляд через створення літератури, зокрема творів з жанру «повчань» а також дружина, з якою князі проводили багато часу у військових походах. В літературі жанру «настанов» до яких належать такі твори як «Повчання дітям» Володимира Мономаха, Ізборники Святослава інші твори, в цих творах що створювались для правителів та їх спадкоємців, формувався «образ ідеального князя» тобто образ особи яка певний набір позитивних моральних якостей – чеснот, відповідно до яких здійснює управління державою. Основними чеснотами вважались справедливість, мудрість та помірність, ці особисті чесноти правителя відповідають таким принципам права як принцип справедливості, розумності, та пропорційності, та були осмислені ще античними авторами, християнство привносить таку чесноту як милосердя, що разом з іншими християнськими уявленнями загалом відповідають принципу гуманності.

Світогляд також відображено безпосередньо в нормах права, що збереглись, а саме: в «Руській правді». Сам факт кодифікації норм свідчить про розвиток суспільних відносин та усвідомлення необхідності правової визначеності в регулюванні цих відносин. В нормах права відображені гуманістичні тенденції (відмова від кровної помсти), в той же час вибудовується система захисту майнових прав власників холопів. та в нормах церковного права, наприклад Статуті Ярослава.

ВИСНОВКИ

Основою для формування світогляду у дохристиянський період слугували спільні для індоєвропейських космологічні уявлення, язичництво у поєднанні з анімістичними віруваннями. В основі світогляду існувало уявлення про певний світовий «порядок», світовий устрій, який включав в себе все: від зміни сезонів, до правил поведінки в суспільстві, – звичай сприймався як невід’ємна частина цього світового природнього порядку. Тож можна говорити, що в уяві слов’ян право мало природнє походження. В рамках світогляду важливу роль відіграло протиставлення «свого» та «чужого», що відображалось, зокрема у вставленні до людей, в залежності від того, чи належали вони до родової общини. Ключову суспільну роль у соціальному житті відіграла патріархальна родина та родова община. В рамках родової общини формувались норми звичаєвого права – родова община слідкувала за їх виконанням. Норми, що засновані на віруваннях в природні елементи, таких як вода та сонце, збереглись і після прийняття християнства.

Сусідні народи у дохристиянський період справляли певний вплив на формування світогляду давніх слов’ян, так ,зокрема саме степові народи знайомлять вперше слов’ян з дуалістичними уявленнями про добро і зло, однак прослідкувати їхній вплив на древнє право не вдається через відсутність достатньої кількості письмових джерел; не справили значного впливу на світогляд слов’ян і скандинави: їхня роль у впливі на світогляд полягала радше у поширенні християнства, ніж привнесенні питомо скандинавських вірувань.

Світоглядні основи права Русі засновані на синтезі християнського віровчення та звичаїв слов’ян, що існували з язичницького періоду. Перехід від язичництва до християнства зумовлений не тільки політичним вибором князя Володимира, а і світоглядною кризою язичництва у зв’язку з стрімким розвитком державності та збільшенні контактів з іноземцями; військова дружина, яка постійно контактувала з представниками інших культур у військових походах,

також виступала провідником нових світоглядних ідей, зокрема поширення християнства.

Синтез світоглядних уявлень в першу чергу відбувається в монастирях, що були головними осередками освіти, в монастирях люди різного соціального походження знайомляться з літературою в яких відображено античні та християнські світоглядні ідеї. Чернецтво та вище духовенство мали значний вплив на зокрема і на князів. Вплив християнського світогляду на широкі маси був менш помітним, та розповсюджувався через проповіді, а також здійснення судочинства, в віднесених до церковної юрисдикції сімейних відносинах.

Найкраще результати сприйняття та осмислення нових світоглядних ідей відображено у літературних пам'ятках, за формою ці літературні пам'ятки представляли як оригінальні тексти, так і компіляції та переклади іноземних творів. Такі компіляції також відображають характерні особливості світогляду, оскільки в них перекладач сам виділяв з початкового матеріалу те, що вважав важливим.

З активним розвитком державності з'являється усвідомлення місця Русі в світі, необхідності зрозуміти звідки пішла Русь, обґрунтовується існування Руської держави і влади князів Рюриковичів. Так літописець Нестор поєднує біблійну історію з відомими йому літописними свідченнями про Русь, відображаючи уявлення про місце Русі та її народу у світі. Іларіон у «Слові про закон і благодать» протиставляє Старий та Новий заповіт, висловлює ідею рівності народів.

Християнська церква також принесла в світогляд нові уявлення про ієрархію, в якій людина мала підкорятись не лише звичним їй авторитетам з родової общини, а і представникам духовенства.

Окремо варто відмітити уявлення про людину, що існувала на Русі. В дослідженні було розглянуто трансформація уявлень про цінність людського життя – так поширення християнства також сприяє поширенню гуманістичних ідей, що в правовому полі виражається в поступовому скасуванні кровної помсти та відсутності смертної кари в «Руській правді».

На Русі осмислювалось питання особистої відповідальності людини за свої вчинки, а також зіставлення питання людської волі, та вчинення людиною вчинків, що не відповідали нормам моралі; осмислення людської волі відображено в понятті «самовластності». В той же час продовжували існувати інститути колективної відповідальності, наприклад, для територіальних громад.

Роль правителя на Русі не була сакральною, незважаючи на те, що книжники всіляко звеличували окремих князів, як ,наприклад, Володимира Великого, а Борис і Гліб були канонізовані. На Русі внаслідок системи спадкування, що сприяла феодальній роздрібненості та постійним міжусобицям, князі часто змінювали уділи. Як результат, в основі влади князя лежать не містичні уявлення про його божественне походження, а суспільний договір-«ряд», що неформально укладався між князем та впливовими містянами, які виражали свої інтереси через різні колективні органи, такі як віче. За умовами суспільного договору, князь мав забезпечувати суспільний порядок, організовувати захист від зовнішніх загроз, та головне – здійснювати судочинство та управління відповідно до уявлень про справедливість. Князь, що не відповідав таким вимогам, грубо порушував цей суспільний договір, міг бути вигнаний містянами.

Найбільш цікавими є уявлення про князів, що відображені у літературних пам'ятках. Так надзвичайно поширеним був літературний жанр «настанов», в яких в різних формах давались загальні поради правителю щодо правління, формувалася «образ ідеального князя». Такий образ передбачав наявність певних особистих позитивних моральних якостей – чеснот. Ці чесноти, такі як: справедливість, помірність і мудрість та милосердя, – можна зіставити з загальними принципами права, як принцип справедливості, розумності, а привнесену християнським світоглядом чесноту милосердя – з принципом гуманізму. Таким чином, в конструюванні образу ідеального князя через чесноти на Русі було осмислено основні принципи права.

Світоглядні уявлення часів Русі також відображені в нормах права, зокрема тих, що закріплені в нормах «Руської Правди», адже багато з норм

«Руської правди» походять з звичаєвого чи вервного права, а інші є результатом правотворчої діяльності князів, які при формуванні норм не могли виходити за межі суспільних уявлень про справедливість. Так на прикладі змін норм «Руської Правди» відображено ставлення до життя людини в скасуванні кровної помсти. Загалом, норми «Правди» направлені на підтримання суспільного порядку через загрозу покарання, відшкодування матеріальної шкоди потерпілим, поповнення княжої казни. Не знаходимо покарань, що направлені виключно на демонстративне покарання, або мають на меті виправлення особи. Норми «Правди» відображають не ідеальні уявлення про справедливість, а направлені на практичне врегулювання відносин. Зокрема, в нормах відображено, як оцінювали життя окремих категорій осіб в залежності від їхнього соціального статусу: найвище положення займає військова еліта, а також люди, що мають певні спеціальні навички; високо також оцінювалось життя наближених до обслуги князя осіб, таких як: тіунів(управляючих), кухарів та конюхів, – незважаючи на те, що такі люди зазвичай належали до холопів. З іншого боку, не знаходимо в нормах «правди» жодних привілеїв, які б за соціальним статусом дозволяли уникнути покарання.

За основу церковного права був взятий візантійський «Номоканон», який після перекладу та зміни окремих норм склав основу так званих «Кормчих книг». Церковне право Русі, маючи в своїй основі іноземні запозичення, було адаптоване у відповідності до правових традицій, що вже існували на Русі – так розвинена система тілесних покарань, що існувала в Візантії, була замінена традиційною для Русі системою грошових стягнень. Основними «князівськими» актами церковного права на Русі стають Устав Володимира та Статут Ярослава, що врегульовують на Русі сімейні відносини, визначають юрисдикцію церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. Посіб. Упоряд: А.С Чайковський (кер.) О.Л Копиленко, В.М Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
2. Козлов М.М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. *Мандрівець*. 2012. № 4. С. 4-14.
3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О.О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (науковий редактор). Київ. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
4. Козлов М. М. Структура та образ антисвіту в язичницькій уяві східних слов'ян. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 21. С. 38-44.
5. Лавриненко С. І. Міфологічна система східних слов'ян та її трансформація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 37. С. 14-17.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том I / М. С. Грушевський Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. 648 с.
7. Козлов М. М. Архаїчні уявлення давніх слов'ян про місце, роль і головні етапи існування людини в структурі родового Всесвіту. *Українське релігієзнавство*. 2002. №47. С. 45-60.
8. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ — на початку ХХ ст: монографія. Харків: Константа, 2018. 472 с.

9. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2015. 496 с.
10. Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев: *Наукова Думка*, 1985. 166 с.
11. Бедрій М. М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014 , № 59. С. 50-57.
12. Бедрій М. М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян. *Наукові записки Таврійського національного університету ім. Вернадського*. 2009. Т. 22, №. 1. С.283-288.
13. В.В Иванов, В.В Топоров. Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка. Формирование раннефеодальных славянских народностей – Москва: Наука, 1981 С.10-30
14. Івановська О. П., Івановський П. О. Звичаєве право в Україні Етнотворчий аспект : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т, 2014. 383 с.
15. Шумський. К. Скандинавський фактор у розвитку державності київської русі: історико-правове дослідження : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01 : захист 11.11.2019 / наук. кер. Биков О.М. Київ, 2019. 200 с
16. Мачуський В.В Право кровної помсти в Київській Русі. *Форум Права*. 2015. № 4. С. 175-179.
17. Скіба В. М. Зміни у світогляді й релігії східних слов'ян під впливом племен степу в період раннього середньовіччя. *Культура народів Причорномор'я*. 2010. №196 Т. 1. С. 62-65.
18. Толочко П. П. Кочевые Народы Степей и Киевская Русь . Санкт-Петербург: Алетейа, 2003. 159 с.

19. Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права / за ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава:, 1931. 318 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=8662> (дата звернення 10.04.2021 року).
20. Богомолець В. О. Специфіка язичницького світогляду слов'ян в контексті його християнської трансформації. *Філософські науки*. 2015. № 99. С. 251-254.
21. Луцький І. Християнство як світоглядне джерело Української держави й права. *Вісник Прикарпатського університету Політологія*. 2014. №8. С. 108-113.
22. Целік Т. В. Філософська культура Київської Русі: методологічні та джерелознавчі аспекти дослідження. *Наукові записки. Філософія та релігієзнавство*. 2002., Т. 20. С. 32-37.
23. Балух В. Еволюція державно-церковних відносин у Київській Русі з кінця X до першої половини XIII століття. *Релігія та Соціум*. 2014. №1-2 С. 33-41
24. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ: *Наукова Думка*, 1993. 164 с.
25. Цветкова Ю.В. Суспільно-правові, історичні та соціально-політичні передумови виникнення Кормчих книг на території Київської Русі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. №42. 2001. С. 69-74
26. Цветкова Ю. В. Деякі приклади візантійського впливу на формування візантійського впливу на формування української правової традиції *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 85. С. 41-46.
27. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01 : захист 26.02.2010 / наук. кер. Толкачова Н Є. Київ, 2010. 23 с.

28. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI-XIII вв. *Наука*, 1966. 242 с.
29. Аніщук Н. В. Вплив християнської традиції на формування права Київської Русі: гендерний аналіз. *Актуальні проблеми політики*. 2012. № 45. С. 334–342
30. Тисяча років української суспільно-політичної думки ТОМ 1 / ред. Ю. Косенко ; упоряд. О. Сліпущко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1.
31. Салевич П. Традиція, образ і мислення автора “Слова о полку Ігоревім” *Слово і Час*. 2018. № 6. С. 50-59.
32. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
33. Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X-XIII ст. // НАН України. Інститут української мови. — Київ; Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
34. Киричок О. Б. Слово о полку Ігоревім та політична етика середньовічної доби. *Філософські обрії*. 2010. № 24. С. 53–65.
35. Балабушка В. А. Спадкоємність слов'янсько-українських традицій сіверян в оригінальному письменстві середньовічної Русі // *Культура України*. 2017. № 58. С. 230-240.
36. Моця О. П. "Слово о полку Ігоревім" і світогляд русів XII ст. / О. П. Моця, С. В. Кулаков // *Магістеріум*. Вип. 11. Археологічні студії. Київ. 2003. С. 68-71.
37. Бильдюг А. Б. «Самовластность» человека в древнерусской письменности XI–XIII вв. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2007. № 4. С. 301–306.
38. Киричок О.Б. Образ «ідеального князя» як ампліфікація етичних топосів давньоруської людини. *Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти*. Київ.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. 2013. С. 14–18.

39. Киричок О. Б. “Руська правда” в контексті українських політично-філософських ідей. *Філософські обрії*. 2008. № 19. С. 14–27.
40. Бердй М. М. Верв у Київській Русі: самоврядування і право. *Studia z zakresu prawa, administracji i zarządzania*. 2016. Т. 9. С. 39–55.
41. Аніщук Н.В. Правове становище жінки за Давньоруським Законодавством. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003 Т. 21. С. 120-124.
42. Погорецький М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди. *Право і Безпека*. 2002. № 3. С. 73-77.
43. Киричок О. Б. «Principum Specula» у Київській Русі: особливості функціонування *Дриновський збірник*. № 11. 2018. С. 17–23.
44. Киричок О. Б. «Настанови» Василя I як джерело з української політичної думки. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі*. 2017. № 9. С. 152–161.
45. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій URL: <http://thales2002.narod.ru/hor2.html> (дата звернення 10.05.2021 року).